

RAMAZAN ORUCUNUN TEŞRÎ

MUHAMMED SELMAN ÇALIŞKAN

DR., İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ TEFSİR ANABİLİM DALI

mscaliskan@msn.com

Özet

Hicrî ikinci senede farz kılınan orucun ilk dönemdeki eda keyfiyeti ile oruca dair inen son ayetlerdeki orucun eda keyfiyetinin farklılık arz ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Oruç hükümlerinin zikredildiği yegâne Kur'an pasajı Bakara 183-187 tetkik edildiğinde de Ramazan orucunun tadrice mütevakkıf bir inzâli olduğunu ifade eden bu rivayetler ile ayetler arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Orucun gerek vaktinde gerekse keyfiyetinde meydana gelen dönüşümün tüm aşamalarını Kur'an ayetlerinde bulabilmenin ne derece mümkün olduğu, buna imkân bulunamadığı noktalarda Hadis ve Tefsir kaynaklarının nasıl bir açılım sağladığı bu makalenin araştırma alanını oluşturmaktadır. Kaynaklardaki muhtelif rivayetleri sistematik bir şekilde derleyerek oruç ibadetinin nüzul sürecini kurgulamak böylece ilgili ayetlerin nüzulünün otantik bağlamını tespite çalışmak araştırmanın esas amacını teşkil etmektedir. Araştırma sonucunda, orucun ilk döneminde Müslümanların yatsı vaktinden ertesi günün akşamına kadar oruç tuttıkları ve evvelden oruç tecrübeleri olmadığı için miskin doyurmak ile oruç tutmak arasında muhayyer bırakıldıkları görülmüştür. Bu dönemden sonra ise ilk etapta fide muhayyeriyeti kaldırılmış, hasta ve yolcu dışındakilerin Ramazan ayının tüm günlerini oruçlu geçirmeleri irade buyurulmuştur. Müslümanların Ramazan ayı boyunca yatsıdan akşama kadar oruç tutmada zorlanmaları üzerine de ikinci etapta orucun günlük süresi tan yerinin ağarmasından akşama kadar olacak şekilde düzenlenmiş ve Ramazan orucu bugünkü halini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Ramazan, oruç, teşrî, sıyâm, savm.

ENACTMENT OF RAMADAN FASTING

Abstract

There are some reports that there was a difference between the way of practicing of fasting during the early Islamic period, which was obliged upon all adult Muslims on 2nd century of Hegira and the fasting explained in the last âyât (verses) in the Qur'an about the fasting. Upon inspection of al-Baqarah 183-187, the only passages in the Qur'an which mention the rules of fasting it seems that there is a coordi-

nation between those reports which state that the fasting of Ramadan had been obliged in a gradual process and the aforementioned āyāt. This article focuses on the degree of possibility to find out the whole steps of the change of form in terms of timing and condition of fasting from the āyāt in Qur'an, if it is not possible at some points, to see the new directions the sources of Hadith and Tafsir provide in this sense. The main aim in this article is to rebuild the process end of which fasting practice became an obligation by systematically bringing together the various reports in the related sources and as a result to ultimately determine the authentic context that the related āyāt revealed. Consequently it was discovered that, during the early period of fasting the Muslims were fasting in a period starting from a little after sunset until the next evening and were allowed to choose between providing food to a poor and fasting since they were not used to fasting before. Afterwards, the choice of providing food to a poor was abolished and all Muslims apart from those who were ill and on travel were ordered to fast the whole Ramadan. Due to the hardship the Muslims then experienced in fasting from a period starting from sunset until the sunset in the next day, there made a second arrangement in the duration of daily fasting starting from daybreak to the same evening as it is today.

Keywords: Ramadan, fasting, enactment, siam, sawm.

Giriş

Oruç kelimesi Türkçemize, Farsça'da *günlük* ve *oruç* anlamlarına gelen روز (rûze) kelimesinden geçmiş ve zaman içinde rûze→urûze→uruç→oruç şeklinde dönüşüme uğramıştır.¹ Kelimenin Kur'an'daki karşılığı صِيَام (sıyâm) yahut صَوْم (savm)'dir.² Her iki kelime de; yemek, konuşmak, yürümek gibi herhangi bir işten uzak durmak anlamına gelen s^{av}m^e kökünden mastardır.³ Şu kadar var ki Kur'an'da *sıyâm*, belirli vakitlerde yeme-içme ve cinsî münasebetten uzak durularak edâ edilen bir ibadetin adı iken; *savm* konuşmama orucunu ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴ *Savm* kelimesi sadece Mekke döneminde indirilen Meryem sûresi 26. ayette zikredilmiştir.⁵ *Sıyâm* ise tamamı Medenî olan sûrelerde

¹ İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2006, "oruç" md., III, 2402.

² Hâkka sûresi (69), 24. ayette zikredilen الْخَالِيَةِ kelimesine oruç manası verilerek ayetin "(Onlara denir ki:) oruçlu geçirdiğiniz günlere karşılık, âfiyetle yeyin, için." anlamına geldiğine dair bkz. Celeddin es-Suyûtî Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911), *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Kahire, Merkezu Hecl li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003, XIV, 678-679.

³ Râğıb el-İsfahânî Hüseyin b. Muhammed (h. V. asrın ilk çeyreği), *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, y.y., Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, t.y., II, 380. Kur'an'da bu kökten türeyen fiil ve isimler için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, Dâru'l-Hadis, 1364 h., سوم md.

⁴ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (v. 207), *Meâni'l-Kur'an*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1983, II, 166; Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât*, II, 380. Meryem sûresi 26. ayette belirtildiği üzere susma orucu *savmın* edasında kişi yeme-içme fiillerini yapabiliyordu. Hadislerde *savm* ve *sıyâm* birbirinin yerine çokça kullanılmaktadır. Bununla birlikte Buhârî ve Tirmizî oruca dair hadisleri "Kitabu's-Savm" adı altında cem ederken diğer Kütüb-i Sitte müellifleri (Müslim, Ebû Davud, Nesâî, İbn Mâce) "Kitabu's-Sıyâm" başlığını tercih etmişlerdir.

⁵ فكلني وأشربي وقرني عني فأما ترين من البشر أحدًا فقولني إني نذرت للرحمن صومًا فلن أكلم اليوم إنسيًا "Ye, iç. Gözün aydın olsun! Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Bën, çok merhametli olan Allah'a oruç adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım."

dokuz kere geçmektedir.⁶ Orucun ıstılâhî manası ise, “bir kişinin niyet ederek fecr-i sadıkın doğuşundan güneşin batışına dek orucunu bozacak şeylerden uzak durmak suretiyle edâ ettiği ibadet” şeklindedir.⁷

Ramazân (رمضان) kelimesi, şiddetli sıcaklığı ifade eden رمض kökünden müş-taktır. Araplar taşları sıcak olan yer için أَرْضٌ رَمِيَّةٌ terkiibini kullanırlardı. Ra-mazân ayı kamerî ayların dokuzuncusu olup Şaban ve Şevval ayları ara-sında yer almaktadır. Bu ayın Ramazân olarak isimlendirilmesi, Arapların aylara isim verirken o günlere denk gelen şiddetli sıcaklar sebebiyledir.⁸ Kur’ân’da ismi zikredilen yegâne kamerî ay Ramazân’dır (Bakara sûresi 185. ayet). Ramazân ayı önemini, Kur’ân’ın indirilmiş olduğu Kadir gecesinin bu ayda yer almasından kazanmaktadır.⁹

Yaşayan dünya dinleri ve tarihteki birçok kültürde oruç yahut benzeri bir ibadet/yaşam şekli bulunduğu bilinmektedir.¹⁰ Nüzûl dönemi Mekke vasa-tında da bilinen bu ibadet, Mekkeliler tarafından işlemiş oldukları bir günaha keffaret olması veya başlarına gelen bir kıtlığın sona ermesi sebebiyle şükür için Aşure (عاشوراء) gününde eda edilmekteydi.¹¹ Râsul-i Ekrem bisetten önce ve sonra Mekke’de bu ibadeti yerine getirir ve zaman zaman ashabına oruç tutmalarını tavsiye ederdi.¹² Orucun Müslümanlara farz kılınması ise hicre-tin on yedinci ayı olan Şaban ayının üçüncü gününe tesadüf etmektedir.¹³

Kur’ân’da orucun edâ keyfiyetinden bahseden Bakara 183-187. ayetler, kendilerine açıklık getiren rivayetler olmaksızın dahi okunduğunda oruç ibadetinin bir dönemden sonra farklı bir eda şekline kavuştuğunu göster-mektedir. Hadis ve Tefsir kaynaklarındaki rivayetler ise bu durumu sara-haten ortaya koyarken ayetlere yansımaya zaman dilimlerini de tamam-

⁶ Bakara (2), 183, 187 [2], 196 [2]; Nisâ (4), 92; Mâide (5), 89, 95; Mücadele (58), 4.

⁷ Kurtubî Muhammed b. Ahmed (v. 671), *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur’ân ve'l-Mübeyyinu limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006, III, 123; Abdurrahman el-Cezerî (v. 1941 m.), *Fıkhu alâ Mezâhibi'l-Erbaa*, Kahire, Dâru'l-Hadis, 2004, I, 419. Midenin ihtiyaçlarından ve cinsî arzulardan fiilî olarak mideye ve iç organlara girecek ilaç ve benzeri hissi olan her şeyden uzak durmamak orucu bozan şeylerdir. Bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, terc. Dr. Ahmet Efe vd., İstanbul, Risâle Yayınları, 1994, III, 109. Haram ve mahzurlu olan şeylerin tamamından uzak durmanın orucun kemali için gerekli olduğunu anlatan bir hadis-i şerif için bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî (v. 256), *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 2002, (30) Savm, 8; Kurtubî, a.y.

⁸ Ahmed b. Fâris (v. 395), *Mucemu Mekâyisi'l-Luğa*, y.y., Dâru'l-Fikr, 1979, II, 440; Râğîb el-İsfahânî, *Müfredât*, I, 268.

⁹ Bkz. Bakara (2), 185; Duhân (44), 3-6; Kadr (97), 1-5.

¹⁰ Osman Cilâci, *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, İzmir, Akyol Neşriyat, 1980, s. 11-14.

¹¹ Mahmûd Şükri b. Abdillâh el-Âlûsî (v. 1924 m.), *Bülûğu'l-Ereb fî Marifeti Ahvâli'l-Arab*, tsh. Muham-med Behçet el-Eserî, 2. Baskı, y.y., t.y., II, 288.

¹² Ahmed b. Hanbel (v. 241), *el-Müsned*, Kahire, Dâru'l-Hadis, 1995, II, 357; Cevad Ali (v. 1987), *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, y.y., Câmiatü Bağdât, 1993, VI, 339.

¹³ Muhammed b. Sa'd (v. 230), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 2001, I, 214; Ali Hatîb, *es-Syâm mine'l-Bidâye hattâ'l-İslâm*, Kahire, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, t.y., s. 150. Ay-rica bkz. Ali b. Muhammed el-Hâzin (v. 741), *Lübâbu't-Tevîl fî Meâni't-Tenzîl*, y.y., 1317 (h.), I, 110.

lamaktadırlar. Söz gelimi Muaz b. Cebel (v. 17) rivayeti orucun geçirdiği safahâtı özetle şöyle tasvîr etmektedir:

“Namaz ve oruç üçer aşama geçirdi. Namazın aşamaları ... Orucun aşamaları ise şunlardır: Rasûlullah Medine’ye gelince her ayda üç gün oruç tutmaya başladı ve Aşure günü oruç tuttu. Sonra Allah (c.c.) ‘*Ey İmân edenler! İttikâ edersiniz umuduyla, oruç, sizden öncekilere farz kılındığı şekliyle sayılı günlerde tutasınız diye size de farz kılındı. Fakat sizden biri hasta olur yahut sefer halinde bulunur (da oruç tutmaz)sa, (hasta olmadığı veya sefer halinde bulunmadığı) başka günlerde, tutmamış olduğu oruçlarını tutar. Oruca takat bul (up da oruç tutmay)anların, tutmadıkları oruca bedel olarak bir miskin doyurması gerekir.*’ ayetini indirerek orucu farz kıldı. Böylece oruç tutmak isteyen oruç tuttu, miskin doyurmak isteyen miskin doyurdu. Dolayısıyla miskin doyurmak, oruç tutmanın yerine sayıldı. Bu, ilk aşamadır. Sonra Allah (c.c.) ‘*Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur’an’ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun.*’ ayetini indirdi. Böylece Allah mukîm ve sıhhatli kişinin Ramazan orucu tutmasını (miskin doyurma seçeneğini kaldırarak) kesinleştirdi. Hasta ve yolculara ise (oruçlarını hasta veya yolcu olmadıkları diğer günlerde tutmaya dair) ruhsat verdi. Miskin doyurma da oruca güç yetiremeyen yaşlı kişilere kaldı. Bunlar ilk iki aşamadır. (Bu dönemde Müslümanlar akşam vaktinden sonra) uyumadıkları müddetçe yeme-içme ve cinsî münasebette bulunabiliyorlardı. Uyuduklarında ise bunları yapmak yasak oluyor (ve yeni oruç süresi başlıyor)du. Sonra ensârdan Sırma adındaki biri oruçlu iken akşama kadar çalıştı ve evine döndüğünde bir şey yemeden içmeden yatsı namazını kılarak uyudu. Ertesi gün (yeni günün orucu başladığından) oruçlu olarak uyandı. Rasûl-i Ekrem onu bîtap bir halde görüp ‘Niçin böyle bîtap bir haldesin’ diye sorunca Sırma ‘Yâ Rasûlallah akşama kadar çalıştım. Eve gelince ağırlaşmışım. Sabah uyanınca da (yeni günün orucu başladığından) oruçlu olarak uyandım.’ dedi. (Hz.) Ömer de uyuduktan sonra hanımı yahut cariyesiyle ilişkiye girdi ve durumunu Râsul-i Ekrem’e anlattı. İşte bunlar üzerine de Allah ‘*Oruç (tuttuğunuz) gecede kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah, nefislerinize hıyânet ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık hanımlarınıza yaklaşabilir ve Allah’ın sizin için takdir ettiğini arayabilirsiniz. Fecrin beyaz ipliğini (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edinceye kadar yeyin, için. Sonra da akşama kadar orucu(nuzu) tamamlayın.*’ ayetini indirdi.¹⁴

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 207-209. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî (v. 275), *Sünenü Ebî Dâvûd*, Riyad, Mektebetü’l-Maârif, t.y., (2) Salât, 28. İbn Ebî Leylâdan gelen benzer

Buna göre; farz kılınmasının ilk döneminde orucun günlük süresi, yahudî yahut hıristiyanların tuttıkları şekliyle, yatsı vaktinden başlamakta ve diğer günün yatsı vaktine yakın bir zamana kadar devam etmekteydi. Ayrıca ilk dönemde oruç tecrübesi bulunmayan Müslümanlar, miskin doyurmak yahut oruç tutmak arasında muhayyer bırakılmıştır. Ancak daha sonra indirilen ayetler önce fidye muhayyeriyetini kaldırmış, ardından da orucun günlük süresini *fecr-i sadıktan leyle* olacak şekilde düzenlemiştir. Bu bilgiler orucun eda keyfiyetinden bahseden ayetlerin blok halinde inmediğini; faiz ve içkinin yasaklanması, namaz ve zekâtın farz kılınmasındaki tadrîcî metodun oruçta da takip edildiğini ortaya koymaktadır.

Orucun geçirmiş olduğu istihaleye dair rivayetlerin birbiriyle mütenasip olmadığı ve sistematik bir şekilde kaynaklarda yer almadığı görülmektedir. Çoğu rivayet, oruçla ilgili ayetlerin nüzûl dönemlerinin sadece bir yönüne işaret etmekte ve olayı bütünüyle yansıtmamaktadır. Ayrıca birbiriyle mütenâkız rivayetler de bulunmaktadır. Bu bakımdan orucun nüzulüne dair rivayetlerin tamamını kullanarak inzâl sürecini kurgulamak elzem olduğu kadar büyük bir tekellüftür de. Öte yandan tüm rivayetleri süreç kurgusuna dâhil etmek farklı nüzûl süreçlerinin kurgulanmasını da zorunlu olarak ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte nüzul sürecine dair bir tercihte bulunmak oldukça zor ve risklidir. Bu sebepten olsa gerek Tefsir kaynakları ilgili rivayetlerin tamamını sürece dâhil ederek bir kurgu yapmaktan uzak durmuştur. Söz gelimi Mâtürîdî, Bakara 183-184 ile 185. ayet arasında bir nesh ilişkisinin olduğundan bahsederken farklı nüzul ihtimallerini zikretmiş ve akabinde oruç ayetlerinin nüzul sürecine dair tam bir kurgunun yapılmasının zor ve gereksiz olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Bunlardan hangisi olursa olsun, bunun hakikatini bilmeye ihtiyacımız yok. Zira biz orucun başlangıçtaki haliyle mükellef kılınmadık. Biz ibkâ edilen farz oruçla mükellef kıldık ki o da hakkında ihtilaf olmayan Ramazan orucudur.”¹⁵

Tüm bu açılardan orucun nüzul sürecine dair gerek Hadis gerekse Tefsir kaynaklarında müteferrik halde bulunan bilgileri sistematik bir şekilde

bir rivayette bu üç aşamadan birinin hasta olan kişinin oruç tutmayarak bir miskini doyurduğu ve akabinde indirilen *فَعَدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ* ayetiyle bunun nesh edildiği aşama olduğu belirtilmektedir. Bkz. İbn Ebî Hâtim Abdurrahmân b. Muhammed (v. 327), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997, I, 306. Bakara 187. ayetteki *مَنْ الْفَجْرِ* ifadesinin sonradan indiğini belirten rivayetler dikkate alındığında orucun farz kılınmasına dördüncü bir aşama da ilave edilebilir. Bkz. Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 16; Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y., Dâru Hicr, t.y., III, 251; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 318.

¹⁵ Mâtürîdî Muhammed b. Muhammed (v. 333), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004, I, 131.

derlemek gayesiyle kaleme aldığımız bu çalışma, doğal olarak oruç hakkındaki fikhî ahkâmı ele almaktan uzak olup; Hadis ve Tefsir kaynaklarındaki sahabe, tabiîn ve tebe-i tâbiîn rivayetleri müvâcehesinde orucun farziyetinin seyrine ve nüzûl safahâtına odaklanmaktadır.

Nüzûl ortamındaki Yahudi ve Hıristiyanların oruçlarını ne zaman ve nasıl eda ettiklerinin bilinmesi, orucun ilk döneminde inen ayetlerin Ehl-i kitabın orucunu kaynak gösteriyor olması açısından önem arz etmektedir. Bu bakımdan aşağıdaki başlıklarda araştırmanın esas bölümüne alt yapı hazırlamak gayesiyle Yahudilerin, Hıristiyanların ve Mekke müşriklerinin oruca dair bilgi ve uygulamaları ele alınacaktır.

I. Önceki Şeriatlarda Oruç

Bilindiği üzere *İslâm*, Kur'ân'da insanlığa gönderilen yegâne dinin adı olarak zikredilmektedir.¹⁶ Bununla birlikte İslâm dini şeriat bakımından ümmetlerde farklı şekillerde tezahür etmiştir.¹⁷ Namazın rekât ve vakit sayısı, zekâtın miktarı, kurbanın şekli, ganimet malları ve cezâlara dair muhtelif uygulamalar bu şeriat farklılıklarından bazılarıdır.¹⁸ Orucun bir türünün de Hz. Meryem zamanında konuşmayarak edâ edilmesi, bunun bir diğer örneği olarak zikredilebilir.¹⁹

Oruç ibadeti perhiz, riyâzât gibi şekilleriyle yaşayan dünya dinlerinin kâhîr ekseriyetinde bulunmaktadır. Günümüzde mütedeyyinleri bulunan Hinduizm, Brahmanizm, Jainizm, Taoizm, Totemizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik'te oruç bulunmakta; Keltler, Perulular, Babilonyalılar, Mısırlılar, Romalılar ve Yunanların bu ibadeti edâ ettikleri bilinmektedir.²⁰ Hz. Yunus'un peygamber olarak gönderildiği Asurluların başkenti Nino-va sakinlerinin de başlarına gelecek azabı savmak gayesiyle oruç tuttıkları *Tana(k)h'in Neviim* (Peygamberler) kısmında zikredilmektedir.²¹

Yahudilikte oruç kadîm bir ibadet olarak kabul ve edâ edilmektedir. Hz. Dâvud'un gün aşırı oruç tuttuğu, Hz. Yahyâ'nın Benî İsrâîl'e orucu em-

¹⁶ Âl-i İmrân (3), 19. Ayrıca bkz. Hacc (22), 78.

¹⁷ Örnekleri için bkz. Enâm (6), 146; Âl-i İmrân (3), 50; Mâide (5), 45; Bakara (2), 178.

¹⁸ Buhârî, *Sahîh*, (8) Salat, 1; Müslim b. el-Haccâc (v. 261), *Sahîhu Müslim*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2003, (5) Mesâcid ve Mevâdiu's-Salat, 1; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VIII, 414-415; Abdurrahman Küçük, "İbadet" md. (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet), *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, 235-240.

¹⁹ Meryem (19), 26. Ayetten anlaşıldığı kadarıyla o dönemde bu tür bir oruç edâ edilirken yeme-içme fiilleri yapılabiliyordu.

²⁰ Osman Cilâci, *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, s. 11-14.

²¹ Yunus 3:1-10. Bazı toplumların orucu daha çok tanrı/tanrıların gazabını gidermek için tuttıkları görülmektedir. Bu bakımdan Bakara 183'te orucun takvâli olmak, takvâyâ erişmek için tutulması gerektiği vurgusu, orucun zikri geçen şekilde anlamlandırılmaması gereğinin bir ifadesi olarak düşünülebilir. Bkz. Muhammed Reşid Rızâ (v. 1935 m.), *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire, Dâru'l-Menâr, 1947, II, 145.

rettiği bilinmekte²², Tefsir kaynakları Arâf sûresinin 142. ayeti sadedinde Hz. Musa'nın otuz veya kırk gün tuttuğu bir oruçtan bahsetmektedir.²³ Beyhakî'nin zikrettiği Kabu'l-Ahbar rivayetinde ise Allah Teâla'nın Hz. Musa'ya Ramazan orucunu farz kıldığına dair bir bilgi yer almaktadır.²⁴ İbn Ömer kanalıyla aktarılan “Allah Ramazan orucunu sizden önceki ümmetlere de farz kıldı” şeklindeki hadis-i şerîf de bu bilgiyi teyid etmektedir.²⁵ Öte yandan Rasûl-i Ekrem'in Tevrat'ın Ramazan'ın 6. günü indirildiğini bildirmesi²⁶ ve İbrânî takviminde ayların sırası bakımından Ramazan ayına tekâbüle eden Sivan ayının 6. gününde Yahudilerin Tevrat'ın verilmesini kutlamaları (Şavuot bayramı) da Benî İsrail'e Tevrat'ın indirildiği Ramazan/Sivan ayını oruçla geçirmeleri emrinin verilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁷

Rasûlullah dönemindeki Hayber ve Medine Yahudileri Muharrem ayının onuncu günü olan *Aşure* gününü oruçlu geçirir ve o günü bayram olarak kutlardı. Onlar, Allah'ın Benî İsrâil'i düşmanlarından kurtardığı günün *Aşure* günü olduğunu ve Hz. Musa'nın her *Aşure* gününde oruç tuttuğunu aktarmışlardır.²⁸ *Aşure* günü, Yahudi takviminde *Tişrî* ayının onuncu günü olan *Yom Kipur* (keffaret günü)'a tekabül etmektedir.²⁹ *Kipur*, Yahudi takviminin en kutsal günü olup *esfâr-ı hamse* (Torah)'de tutulması emredilen yegâne oruç *Yom Kipur* orucudur.³⁰ *Yom Kipur*'un tarihi, Benî İsrail'in çöldeki yolculuğuna kadar uzanmaktadır. Benî İsrâil'den olanlar her *Yom Kipur*'da atalarının altın buzağıya tapınmalarını bir nedamet hissiyle hatırlayarak günü oruç ve dualar ile ihyâ ederler.³¹

Yom Kipur'un en önemli özelliği Yahudilerin yirmi beş saate varan bir oruç tutmalarıdır. *Yom Kipur* orucu büyük oruçlardandır. Küçük oruçlarda sadece yiyecek ve içecek yasak iken; büyük oruçlarda (parmak ve gözler dışında) vücudu yıkamak, yağlanmak (kozmetik, losyon kullanmak),

²² Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 55, 59; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 198-199. Ayrıca bkz. Suyûtî, *a.e.*, II, 192.

²³ Hâzin, *Lübâbu't-Te'vil*, II, 244; İbn Kesîr İsmâil b. Ömer (v. 774), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Dâru Tîbe, 1999, III, 468; Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, (v. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebî'l-Mesânî*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y., IX, 43. Hz. İsa'nın da kırk günlük benzer bir oruç tuttuğuna dair bilgi için bkz. Matta, 4: 1-4.

²⁴ Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 224-225.

²⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 497; Suyûtî, *a.e.*, II, 176. İbn Ebî Hâtim'in aktardığı bu hadisin senedinde meçhûl bir ravinin bulunduğu dair İbn Hacer'in cerh mütâlaası için bkz. İbn Hacer Ahmed b. Ali (v. 852), *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad, 2001, VIII, 27.

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 223 (16921); Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 189; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 310; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 231-232.

²⁷ Sargon Erdem, “Bayram” md., *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, 258.

²⁸ Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 69; Müslim, *Sahîh*, (13) Sıyâm, 19; Cevad Ali, *Mufassal*, VI, 341.

²⁹ Cevad Ali, *a.e.*, VI, 341.

³⁰ Levililer 23: 26-32. Bkz. Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2001, s. 174, 209.

³¹ Adem Özen, *a.e.*, s. 208.

deriden mamul ayakkabı ve elbise giymek, cinsel münasebette bulunmak da yasaktır. Bu yasaklar, *Tişrî* ayının dokuzuncu günü güneş batımından önce başlayıp onuncu gün yıldızların görünmesinden sonra sona erer. Bu süre içerisinde ibadet dışında herhangi bir işle meşgul olmak yasaktır. *Yom Kipur*'dan bir önceki gün herhangi bir sebeple oruç tutulamaz.³²

Yom Kipur dışındaki oruçlar, özellikle ilk dönemlerde kral veya mahallî cemaat yetkililerinin ilan ettiği herhangi bir gün tutulurdu. Kral gibi millî liderlerin ölümünde bir günden bir haftaya kadar yas oruçları tutulabilirdi. Daha sonraları ise orucun bir zühd ifadesi olarak eda edildiği görülmektedir. Yahudilikte orucun belirli aralıklarla tekrarlanan bir ibadet halini alması *sürgünden* sonradır.³³

Hıristiyanlıkta oruç, senenin belirli bir ayı veya gününe münhasır olmayan ve bu dine müntesip olanların istedikleri her zaman edâ edebilecekleri bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴ Zira Hz. İsa'nın oruç öğretisi orucun ne zaman ve nasıl tutulacağı gibi açıklamalardan uzaktır. Bu öğreti sayı ve kurallarla ilgilenmeyip orucun ne kadar içtenlikle eda edildiğini dikkate alır.³⁵ Bu bakımdan Hıristiyan öğretisinde oruç; günahları ve suçları fark ederek gururu kırmak, tevazuu öğrenmek, tevbe etmek, Tanrıyla derin ve anlamlı ilişki kurmak, Tanrı'nın planını daha iyi anlamak gayesiyle bedenî ve maddî şeylerden bir süre uzak durarak edâ edilen bir ibadet şeklinde tanımlanmıştır.³⁶ Ayrıca orucun Mesih merkezli olması hem makbuliyeti hem de Tanrı'nın rızasını celb etmesi açısından şarttır. Böylelikle oruç, Hz. İsa'yı dünyaya ilan etmenin bir vasıtası da kılınmaktadır.³⁷

Akşam yenen yemekten sonra ertesi akşama kadar bir şey yememek ve içmemek orucun Hıristiyanlıktaki günlük şekillerindedir. Orucun süresi gün batımıyla sonlanır. Bununla birlikte orucun, gece karanlığının çökmesi yahut şafak vaktine yakın horozların ötmesi ile nihayete ereceği de söylenmiştir. Oruç tutmakta zorlananlar gün içinde sıvı şeyler içerek bazen de ekmek gibi temel gıdalar yiyerek oruçlarını hafifletir ve perhize dönüştür-

³² Suzan Alalu vd., *Yahudilikte Kavram ve Değerler: Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 1996, s. 44-46; Adem Özen, *a.e.*, s. 177, 209. Râsul-i Ekrem'in ehlik Kitabın orucu ile bizim orucumuzu ayıran şeyin Allah'ın ümmetine bereket olarak ih-san ettiği sahur yemeği olduğunu ifadesi de gece yemek yemenin yasak olduğu bu şekilde bir orucu hatırlatmaktadır. Müslim, *Sahih*, (13) Kitâbu's-Siyâm, 9; Ebû Dâvûd, *Sünen*, (8) Kitâbu's-Siyâm, 15; Nesâî Ahmed b. Şuayb (v. 303), *Sünenü'n-Nesâî*, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 1417 h., (22) Kitâbu's-Siyâm, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 527 (23007), 536 (23036).

³³ Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, s. 175, 176.

³⁴ İlhan Keskinöz, *Hıristiyanlıkta Oruç*, İstanbul, Türk Dünyası Presbiteryen Kilisesi, 2002, s. 13. Kiliselerin yayımlanmış oldukları takvimlerde belirtilen oruçlar teşvik ve tavsiye mahiyetindedir. Bkz. *a.y.*

³⁵ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2003, s. 58.

³⁶ Keskinöz, *Hıristiyanlıkta Oruç*, s. 23.

³⁷ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 55.

rürler. Bu bağlamda oruç et, tatlı gibi lüks sayılabilecek gıdalardan uzak durmanın adıdır.³⁸ Hz. İsa, oruçlu iken yıkanmamak ve yağlanmamak gibi Yahudi şeriatındaki uygulamaların riyâya vesile kılınabileceği gerekçesiyle, oruçta yüzün yıkanmasını ve başa yağ sürülmesini emretmiştir.³⁹

İncil'in Matta varyantında vakti tasrîh edilmeksizin Hz. İsa'nın çölde kırk gün peş peşe tuttuğu bir oruçtan bahsedilmektedir.⁴⁰ Bir ibadet olarak ikinci asırdan itibaren şartları teşekkül eden Hıristiyan orucunun o dönemdeki bir türü de, *Paskalya* bayramından önce Hz. İsa'nın çöldeki orucunu anarak tutulan *kırk günlük* oruçtur. Bu oruç dördüncü asırda *Quadragesima* adıyla tutulmaya devam edilmiş, bazı kiliseler bu süreye bir hafta daha ilave ederek *Paskalya* öncesindeki yedi haftayı oruçlu geçirmişlerdir. *Paskalya* arefesinde sona eren ve adına *Carem* denen bu kırk günlük orucu Katolik, Protestan ve Anglikan kiliselerine mensup kişilerin tutmaya gayret ettikleri görülmektedir. *Carem*'in mecburi günleri ilk günü ile Hz. İsa'nın Cuma günü haça gerilmesinden ötürü Cuma'ya denk getirilen ve *Kutsal Cuma* olarak isimlendirilen son günüdür. *Kutsal Cuma* gününde *aşâi rabbânî* (Rabb'in sofrası) kutlaması yapılır. *Carem* oruçları gece yarısına kadar tutulur. *Carem*'de normal günde yenen yiyecek üçte bir oranında azaltılır ve balık dışında herhangi bir et yenilmez. *Carem*'in ihyâi kişilere göre de değişebilmektedir. Kimi sigara ve içkiyi azaltarak, kimi vazifelerini daha iyi yerine getirerek, kimi de muhtaç kişilere yardımda bulunarak *Carem* orucunu eda eder. İkinci asırdan bu yana bazı Hıristiyanların birtakım dini metinlerin tavsiyesiyle, tevbelerin kabul edildiği Çarşamba, Cuma ve Cumartesi günleri de oruç tuttıkları bilinmektedir.⁴¹

Orucun vakti ve edâ keyfiyeti açısından Hıristiyan mezhepleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Söz gelimi Katoliklerin *şükran* (okaristi) ve *kilise* (ekleziyastik) orucu şeklinde iki kategoride ele aldıkları oruçları Protestanlar tutmazlar. Hatta aynı mezhebe bağlı olduğu halde Romalı bir Hıristiyan ile İskenderiyeli bir Hıristiyanın tuttuğu oruç birbirinden farklılık arz edebilir. Oruç günlerinin tespitinde üçüncü asırdan itibaren kiliselerce

³⁸ Keskinöz, *Hristiyanlıkta Oruç*, s. 39-40; Erbaş, *a.e.*, s. 56-57, 60; Osman Cilâci, *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, s. 25.

³⁹ Matta, 6: 16-18.

⁴⁰ Matta, 4: 1-4. Hz. İsa'nın bu orucu Hz. Musa'ya ittibâen tuttuğu düşünülebilir. Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, II, 244; Osman Cilâci, *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, s. 28.

⁴¹ Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet*, s. 58-60; Osman Cilâci, *a.e.*, s. 24, 25; Derek Prince, *Oruç: Hristiyanlıkta Bir Yaklaşım*, trc.: Hande Taylan, İstanbul, Müjde Yayıncılık, 1995, s. 51.

çalışmalar yapılmışsa da orucun nasıl tutulacağı Hıristiyanların vicdanına bırakılmıştır.⁴²

II. Nuzûl Ortamı Mekke Müşrikleri'nde Oruç

Mekke müşriklerinin dini yaşantılarına baktığımızda bir çeşit namaz ve hac ibadetini yerine getirdiklerini ayrıca hayvanlarla ilgili bir takım uygulamaları da dini bir vecîbe addettiklerini görmekteyiz.⁴³ Onların oruç ve benzeri bir ibadeti edâ ettiklerine dair Kur'ânî herhangi bir bilgi bulunmasa da, özelde Kureyş genelde ise cahiliyye dönemi Araplarının Aşure günü oruç tuttukları ve o gün Kâbe'yi örterek tazimde buldukları rivayet edilmektedir.⁴⁴ Tarih kaynakları da, işledikleri bir günaha keffaret aradıkları esnada Yahudilerin tavsiyesi sonucu Mekkelilerin Aşure günü oruç tutmaya başladıklarını kaydetmektedir. Başka bir bilgiye göre ise başlarına gelen bir kıtlığın sona ermesi sebebiyle şükür için Aşure orucunu tutmaktaydılar.⁴⁵ Bu orucun Hz. İbrahim ve İsmail'den tevarüs eden bir ibadet olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁶

Mekkelilerin Aşure orucunu nasıl tuttuklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi zikredilmemektedir. Ancak bu ibadeti Yahudilerden öğrendiklerine göre, edasını da onlarınkine benzettikleri söylenebilir.⁴⁷ Zira Arap coğrafyasında yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlar kendi ananelerine göre oruçlarını eda etmekte, Araplar da oruçlarını komşu oldukları Ehl-i kitabın oruçlarına benzeterek tutmaktaydılar. Söz gelimi Yesriblilerin bildiği oruç Yahudilerin orucu iken, Irak ve Şam'daki Arapların bildiği oruç Hıristiyan orucuydu. Mekkeliler ise hanîfler ve tüccarlar vasıtasıyla Ehl-i kitabın tuttuğu oruçlara vakıftılar. Yine onlar, ruhban sınıfının dünya kelamı etmeyecek göklerin ve yerin melekûtunu tefekkür gayesiyle inzivaya çekilip tuttukları susma orucundan da haberdardılar. Hatta bazı Araplar Hira mağarası

⁴² Ali Erbaş, *a.e.*, s. 56, 60; Osman Cilâcı, *a.e.*, s. 25.

⁴³ İlgili bazı ayetler için bkz. Enfâl (8), 35; Arâf (7), 28; Enâm (6), 136-140; Mâide (5), 103.

⁴⁴ İbnü'l-Esir Ebü's-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed (v. 606), *Câmiu'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl*, y.y., Mektebetü'l-Halvânî, 1969, VI, 305-306. Ayrıca bkz. Cevad Ali, *Mufasssal*, VI, 339, 443; Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî (v. 250), *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, y.y., Mektebetü'l-Esedî, 2003, I, 355 vd.

⁴⁵ Âlûsî, *Bülûgu'l-Ereb*, II, 288. Yahudiler Muharrem (İbrânî takvimindeki karşılığı Tişrî) ayının onuncu günü olan Aşure gününe Yom Kipur (يوم الكفارة/yevmü'l-keffâret) adını vermek ve o günde güneşin batışından ertesi günün güneş batışına kadar oruç tutmaktadırlar. Cevad Ali, *Mufasssal*, VI, 341.

⁴⁶ Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (v. 656), *el-Müfhim li mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1996, III, 191; Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998, s. 148.

⁴⁷ Cevad Ali, *Mufasssal*, VI, 339.

veya Mekke dağlarında inzivaya çekilerek buna benzer bir ibadeti yerine getirmektedirler.⁴⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Mekke müşriklerinin Ehl-i kitabın oruç ibadetine dair detaylı malumat sahibi olduklarını ve orucu Yahudilerden öğrendikleri şekliyle ifâ ettiklerini söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'in de bi'setten önce bizzat ve sonrasında ise Ramazan farz kılınmaya kadar Müslümanlarla birlikte Aşure orucunu tuttuğu bilinmektedir.⁴⁹ Öte yandan cahiliye döneminde Kureyşliler Recep ayında putları ziyaret edip kurban keser ve oruç tutarlardı. Bunu, işledikleri bir günaha keffaret yahut atlattıkları bir kıtlık sebebiyle şükran amacıyla yaptıkları bilinmektedir.⁵⁰

III. Kur'ân'da Orucun Teşrîi

Oruç ibadetinin edâ zamanı ve keyfiyetine dair yegâne Kur'ân pasajını oluşturan Bakara 183-187. ayetler dikkatlice okunduğunda, orucun bir dönemden sonra farklı bir uygulama zamanı ve şekline kavuştuğu anlaşılmaktadır. Özellikle 187. ayette zikredilen *أَحِلَّ لَكُمْ* "size helâl kılındı" ve *فَالآنَ* *بِأَشْرُوهِنَّ* "artık eşlerinizle münâsebette bulunabilirsiniz" gibi ifadeler, ayetin inmesinden önceki bir uygulamanın/yasağın sonlandırıldığını doğrudan haber vermektedir.⁵¹ Oruç ayetlerinin bu iç bağlamı ve rivayetlere dayalı tarihî dış bağlamından hareketle orucun geçirmiş olduğu safahât *ilk oruç* ve *son oruç* şeklinde isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme ilk olarak İbn Abbas (v. 68)'a ait rivayetlerde görülmekle birlikte, Dahhâk (v. 105), Mukatil b. Hayyân (v. 135) ve Mukâtil b. Süleyman (v. 150) da orucun teşrî dönemlerini bu şekilde tesmiye etmektedir.⁵²

⁴⁸ Cevad Ali, *a.e.*, VI, 339, 342, 676. Rasûl-i Ekrem'in de ibadet maksadıyla Ramazan ayında Hira mağarasında inzivaya çekildiği bilinmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 31-32. Hz. Ebû Bekr'in konuşmadan hac eden Ahmesilerden Zeynep adında bir kadına, bunun cahiliye adetinden olduğunu söyleyip konuşmasını emretmesi de benzer bir uygulamayı devam ettirenlerin olduğunu göstermektedir. Buhârî, *Sahih*, (63) Menâkibi'l-Ensâr, 26. Yine Râsûl-i Ekrem susma orucuna niyetlenen birine konuşmasını emretmiştir. Ebû Davud, *Sünen*, (16) İman ve'n-Nüzûr, 17. İbn Mesûd da susma orucu tutan birini konuşması için uyarmıştır. İbn Kesir, *Tefsir*, V, 226.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-Usûl*, VI, 305-306. Rasûl-i Ekrem'in -özellikle- orucun ilk döneminde Yahûdi yahut Hıristiyanların orucu edâ keyfiyetine yakın bir oruç ibadetini eda ettiğinden hareketle İslâm'daki orucun menşeiine dair iddialar öne süren bir sürü oryantalist bulunmaktadır. Bu iddiaların tedkik ve tenkidine dair bir araştırma için bkz. Ali Osman Ateş, "İslâm Orucunun Menşei ile İlgili Olarak Hz. Peygamber Hakkındaki Bazı İddiaların Tetkiki", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 1992, cilt: XXVIII, sayı: 3, s. 95-118.

⁵⁰ H. Mehmet Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 89.

⁵¹ İbrâhim b. es-Seri ez-Zeccâc (v. 311), *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988, I, 255-256; Muhammed b. Ahmed en-Nehhâs (v. 338), *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y., el-Mektebetü'l-Allâmiyye, 1938, s. 24-25.

⁵² Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 157-158, 165, 166-167; Mukâtil b. Süleyman (v. 150), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Beyrut, Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2002, I, 162; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, I, 306. Zeccâc da "orucun farz kılınmasının ilk dönemi" şeklinde bir kullanımla, oruç ibadetinin tadrîce bağli farz kılındığını ifade etmektedir. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 255-256.

Orucun tadrîce mütevakkıf bir inzâlinin olduğu müsellemler bir husussa da, tadrîc aşamalarının sayısı ve oruçla ilgili ayetlerden hangilerinin bu aşamalara işaret ettiğine dair görüşler çeşitlilik arz etmektedir. Aşağıdaki başlıklarda bu görüşler tasnif edilmiş ve konu, klasik isimlendirmeye sadık kalınarak, *İlk Oruç Dönemi* ve *Son Oruç Dönemi* ana başlıkları altında ele alınmıştır.⁵³

A. İlk Oruç Dönemi

Orucun ilk döneminden bahseden ayetlerin Bakara 183 ve 184 olduğu görülmektedir. Özellikle 183. ayette zikredilen *كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ* “sizden öncekilere farz kılındığı şekliyle (size farz kılındı)” ifadesi ile önceki şeriata referans verilmesi, Müslümanların ilk dönemde Yahudi yahut Hıristiyanların oruçlarına benzer bir orucu eda ettiklerini göstermektedir. Yine 184. ayetteki *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ* “Oruca takat bul(up da oruç tutmay)anların, tutmadıkları oruca bedel olarak bir miskin doyurması gerekir.” ifadesi ile ilk dönem Müslümanlarının oruç tutma yahut miskin doyurarak fidye verme arasında muhayyer bırakılması da orucun ilk dönemine ait uygulamalardandır.

1. Önceki Şeriata Referans

Oruçla ilgili ayetlerin inmeye başladığı Medîne döneminin ilk yıllarından önce de Hz. Peygamber ve bazı Müslümanlar oruç tutmaktaydılar. Ayrıca nüzûl dönemi öncesinde de Hz. Peygamber ve Mekkelilerin bu ibadeti yerine getirdiklerine dair bilgiler dikkate alındığında, orucun Mekke vasa-tındaki tarihini daha gerilere götürmek mümkündür. Bu bakımdan oruçla ilgili inen ilk ayetlerde, orucun eda keyfiyetine dair tarif ve tavsifinin zikredilmeyerek *كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ* “sizden öncekilere farz kılındığı gibi (size farz kılındı)” şeklinde önceki şeriata atıf yapılması, Müslümanların orucun ilk döneminde Ehl-i kitabın tuttuğu gibi bir orucu edâ etmeleri gereğinin bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.⁵⁴ Bu bakımdan ayette zikredilen *الصِّيَامُ* kelimesindeki *harf-i tarif* (ال) *ahd-i zihni*yi ifade etmekte ve Arapların Ehl-i kitaptan öğrenmiş oldukları oruca göndermede bulunmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla

⁵³ İbn Kayyım'ın zikrettiği gibi üç mertebeli bir tasnif de düşünülebilir: a. Muhayyeriyet (miskin doyurmak yahut oruç tutmak arasında serbest olunan dönem), b. Vücûbiyyet (miskin doyurma ruh-satının kaldırıldığı dönem), c. Ta'dil-i Müddet (orucun başlangıç vaktinin yatsıdan fecr-i sâdika çekildiği dönem). Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye Muhammed b. Ebi Bekr (v. 751), *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1998, II, 30.

⁵⁴ Bkz. Ebû Hayyan Muhammed b. Yusuf (v. 745), *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, II, 36.

⁵⁵ Muhammed Tâhir b. Âşûr (v. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Dâru't-Tûnusiyye, 1984, II, 155.

sıyla Bakara 183. ayet, iman edenlere farz kılınan orucun önceki ümmetlere farz kılınmış olmasını ifade etmekle birlikte⁵⁶, öncekilerin orucu uygulama şekline de referansta bulunmaktadır. Ayrıca Ramazan orucunun son şeklini açıklayan Bakara 187. ayetin tedrîc aşamalarının sonunda yer alması ve orucun farziyetinin ilk döneminde inen Bakara 183-184'te orucun günlük süresi ile edâ şekline dair bir detayın bulunmaması, 183. ayetteki müşabehetin vakit yahut miktara dair bir keyfiyeti de içerdiğini göstermektedir.⁵⁷

Tefsir kaynaklarına bakıldığında كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ kısmının neyi ifade ettiğine dair görüşlerin çeşitlendiği görülmektedir. Ayetin bu kısmında izaha muhtaç iki şey bulunmaktadır. Bunlardan ilki الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ ile kimlerin kastedildiği, diğeri ise Müslümanların orucunun öncekilerin orucuna hangi yönden benzediğidir. Şabî (v. 104), Süddî (v. 127) ve Mukatil b. Süleyman zikri geçen ifade ile kastedilen topluluğun Hıristiyanlar olduğunu dile getirirken⁵⁸, İbn Abbas ve Mücâhid (v. 103) Ehl-i kitabın⁵⁹, Katade (v. 117) ise tüm ümmetlerin işaret edildiği görüşündedir.⁶⁰ Müşabehet yönlerinin ise vücûbiyyet, vakit-aded ve miktar olabileceği zikredilmektedir. Vücûbiyyet bakımından benzeşme, ayette kastedilen ümmet yahut ümmetlere de oruç ibadetinin farz kılındığını ifade etmektedir.⁶¹ Diğer yönlerdeki benzeşmeleri ise vakit ve gün sayısı ile orucun günlük süresi şeklinde iki ana başlık altında inceleyebiliriz.

a. Orucun Vakti ve Gün Sayısı

Müslümanların ilk dönem tuttukları orucun vakti ve gün sayısına dair muhtelif görüşlerin serdedilmesinin odağında Bakara 184. ayette yer alan أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ “sayılı günler” ifadesinin olduğu görülmektedir. Bu ifadenin işaret ettiği oruçlar Ramazan orucu ile her ayda tutulan üç günlük oruç ve Aşure orucu şeklinde iki bölüme ayrılmaktadır.⁶²

⁵⁶ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 251; Ebu'l-Leys es-Semerkindî Nasr b. Muhammed (v. 375), *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, I, 183.

⁵⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 56. Bununla birlikte İbn Hacer, alimlerin kahir ekseriyetinin 183. ayetteki benzeşmenin vakit ve miktarda değil, oruç ibadetinde olduğu kanaatinde olduklarını ifade etmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 27.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 153, 154, 156; Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160.

⁵⁹ Taberî, *a.e.*, III, 155; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 305. Taberî de aynı kanaattedir. Bkz. Taberî, *a.e.*, III, 155.

⁶⁰ Taberî, *a.e.*, III, 155. Muhammed Abduh benzeşmenin farziyet bakımından olduğu, keyfiyet ve sayı bakımından olmadığı kanaatinde. Reşîd Rızâ, *Menâr*, II, 144.

⁶¹ Muhammed b. Ömer er-Râzî (v. 606), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1981, V, 74-75. Râzî ayette zikredilen müşabehetin vücûbiyyet, vakit ve miktara işaret edebileceğini ifade ettikten sonra müşabehetin müsavâtı gerektireceğinden hareketle ayetin vakit ve miktarı işaret ettiğine dair kanaatlere katılmadığını belirtmektedir. Bkz. Râzî, *a.y.*

⁶² Mâverîdî Ali b. Muhammed (v. 450), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y., I, 237.

(1) Ramazan Orucu

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta Ramazan benzeri oruçlar bulunmakta, Hz. Musa ve Hz. İsa'nın kırk güne yakın tuttukları oruçlar bilinmektedir.⁶³ Hadis koleksiyonlarında bulunmasa da tefsirlerde yer alan ve İbn Ömer (v. 73)'in aktardığı “Allah Ramazan orucunu sizden önceki ümmetlere de farz kıldı” hadis-i şerifi de önceki ümmetlerdeki benzer bir oruca işaret etmektedir.⁶⁴ Öte yandan Rasûl-i Ekrem'in Tevrat'ın Ramazan'ın 6. günü indirildiğini bildirmesi⁶⁵ ve Ramazan ayının Yahudi takvimindeki mukabili olan Sivan ayının 6. gününde Yahudilerin Tevrat'ın indirilişi sebebiyle bayram etmeleri (Şavuot bayramı) de Benî İsrail'e Tevrat'ın indirildiği Ramazan/Sivan ayını oruçla geçirmeleri emrinin verilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁶⁶ Yahudilerin günümüzde tuttuğu aylık bir oruç bulunmasa da özellikle Katolik, Protestan ve Anglikan kiliselerine mensup hıristiyanların edasına önem verdikleri ve Paskalya bayramından önce kırk gün gece yarısına kadar tuttıkları Carem adındaki bir oruç bilinmektedir.⁶⁷ Ramazan ayının 29 yahut 30 çekmesi bakımından Carem orucuyla ilişkilendirilemeyeceğine dair bir itiraza Ferrâ (v. 207), Şabi'den gelen ve hıristiyanların kendilerine farz kılınan Ramazan orucunu belli bir mevsime taşıdıkları, sonraki nesillerin de otuz günün evveline ve sonrasına birer gün ekleye ekleye sayıyı elliye çıkarttığına dair rivayet ile cevap vermektedir.⁶⁸ Bu bilgi, bazı kiliselerin Carem orucuna bir hafta daha ilave ederek Paskalya öncesi yedi hafta oruç tuttıkları bilgisiyle de örtüşmektedir.⁶⁹

Müfessirlerden bazıları da Bakara 184. ayette zikredilen *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ifadesinin, önceki ümmetlere de farz kılınan ve 185. ayette açıkça ifadesini bu-

⁶³ Hâzin, *Lübâbu't-Tevîl*, II, 244; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 468; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IX, 43; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 224-225; Matta, 4: 1-4. Hasan-ı Basrî bize farz kılındığı gibi önceki tüm ümmetlere de tam bir ay orucun farz kılındığını ifade etmektedir. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 305. Ayrıca bkz. Suyûtî, *a.e.*, II, 176.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 304. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *a.e.*, I, 497; Suyûtî, *a.e.*, II, 176. İbn Ebî Hâtim'in aktardığı bu hadisin senesinde meçhûl bir ravinin bulunduğu dair İbn Hacer'in cerh mütâlaası için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 27.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 223 (16921); Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 189; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 310; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 231-232.

⁶⁶ Sargon Erdem, “Bayram” md., *DİA*, V, 258.

⁶⁷ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 58-60; Osman Cilâci, *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, s. 24, 25.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 153; Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, I, 111. Zeccâc aynı rivayeti kaynak vermeden özetlemekte, ancak rivayetin sıhhatine dair herhangi bir görüşe sahip olmadığını belirtmektedir. İki oruç arasındaki müşabehetin orucun farz kılınması açısından olduğunu ifade etmektedir. Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân*, I, 251. Süddî de otuz günü elli güne çıkarmalarını, oruçlarını bahar mevsimine taşımalarına kefaret olmasını umarak gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir. Bkz. Taberî, *a.e.*, III, 154; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 305. Suyûtî aynı rivayeti merfû olarak aktarmaktadır. Bkz. Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 173-174.

⁶⁹ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 58.

lan Ramazan ayı orucu olduğu kanaatindedirler. Muâz b. Cebel oruçla ilgili ayetlerin nüzul ortamını tahkiyesinde Bakara 183. ve 184. ayet ile Ramazan orucunun farz kılındığını ifade etmektedir.⁷⁰ Mukâtil de ayetlerde kastedilen orucun ehl-i İncil'in tuttuğu Ramazan orucu olduğu kanaatindedir.⁷¹ İbn Ebî Leylâ (v. 148) ashab-ı kiramdan dinlediği kadarıyla Müslümanların ilk dönemde fidye muhayyeriyetine sahip bir Ramazan orucu eda ettiklerini ifade etmektedir. Bu bilgi, fidye muhayyeriyetini sarahaten ifade eden Bakara 184. ayetinin Ramazan'ı da ifade ettiğini göstermektedir.⁷² Hasan-ı Basrî (v. 110) ve Mukâtil b. Hayyân da *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ifadesinin, Müslümanlara farz kılınan Ramazan orucundan bahsettiğini zikretmektedir.⁷³ Mâtürîdî (v. 333) ayın günlerle değil de hilallerle bilinmesine rağmen, Ramazan ayının *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* şeklinde ifade edilmesini o dönem insanının ayı günlerle hesap etmesine bağlamakta ve Rasûlullah'ın ayların kaç çektiğini anlatırken günleri parmaklarıyla göstermesini hatırlatmaktadır.⁷⁴

Oruca dair ilk ayetlerin hicrî ikinci senede indirilmesi ve Bedir harbinin aynı sene Ramazan'ın 17'sinde vuku bularak Rasûl-i Ekrem'in muharebe bitene kadar Ramazan'da oruç tutmaması, Bakara 183-184. ayette tutulması emredilen orucun Ramazan orucu olduğu görüşlerini kuvvetlendirmektedir.⁷⁵ Taberî (v. 310) de Müslümanlara Ramazan orucu dışında bir orucun farz kılınıp, sonrasında bu orucun Ramazan orucuyla nesh edildiğine dair hüccet değerinde bir haberin nakledilmediğini ifade etmekte ve 183-184. ayetlerde Ramazan orucunun ifade edildiğinin kanıtının 185. ayet olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 158; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304.

⁷¹ Mukâtil ayetlerin tefsirinde bu görüşü sarahaten ifade etmese de onun bu kanaatte olduğunu, *الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ* ifadesini ehl-i İncil olarak tefsir etmesi, Müslümanların Ramazan orucundan önce Aşure'den başka oruç tutmadıkları ve Ramazan'ın bundan sonra farz kılındığını ifade etmesi, eyyâm-ı madûdât'ın kırktan az bir rakamı ifade ettiğini söylemesi ve hangi ayda oruç tutulacağını 185. ayette açıklandığına dair ifadeleri göstermektedir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160-161.

⁷² Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 39.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 305, 306.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 132, 136; Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 13; Müslim, *Sahîh*, (13) Sıyâm, 4; Ebu Davud, *Sünen*, (8) Sıyâm, 4. İbn Ebî Hâtim'in de kaza oruçlarının peşpeşe mi yoksa farklı günlerde mi tutulacağına dair görüşleri 184. ayetin *مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ* kısmında serdedip, 185. ayetin aynı kısmında 184. ayette tefsirinin geçtiğini hatırlatmasından, bu iki ayetin aynı oruçtan bahsettiği kanaatini taşıdığı çıkarılabilir. Bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 306-307, 312.

⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kebîr*, II, 19; Halife b. Hayyât (v. 240), *Târîh*, Riyad, Dâru Tîbe, 1985, s. 58; İbn Kayyım, *Zâdü'l-Meâd*, II, 52. Fıtır sadakası (zekât-ı fıtır)nın da ikinci hicrî senede indirildiği zikredilmektedir. İbn Sa'd, *a.e.*, I, 214.

⁷⁶ Taberî, 183. ayetteki benzeşmenin 184. ayette ifade edilen *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ile açıklandığını, bu kısmın da 185. ayetteki *رَمَضَانَ* ile tasrih edildiğini belirtmiştir. Böylece onun, ehlikitapla benzeşmenin vakit itibarıyla olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Taberî, *a.e.*, III, 155-156, 159, 214.

(2) Her Ayda Üç Gün Oruç ve Aşure Orucu

Rasûl-i Ekrem ve bazı Müslümanların Medine'ye hicretten evvel de Aşure orucunu tuttukları bilinmektedir. Rasûlullah bu orucu bi'setten önce tutmuş, bi'setten sonra da ashabına tavsiye etmiştir.⁷⁷ Habeşistan'a giden ikinci kafilenin (m. 616) başkanı Cafer b. Ebî Talib (v. 8)'in, Necaşi'ye Hz. Peygamber'i anlatırken "*Bize namazı, zekatı ve orucu emrediyor*" şeklindeki ifadesi de Mekke döneminde Rasûlullah'ın oruç ibadetini ashabına tavsiye ettiğini göstermektedir.⁷⁸

Hicret Rebiulevvel ayında gerçekleştiği için Medine'deki ilk Aşure hicretin onuncu ayına denk gelmektedir.⁷⁹ Rasûl-i Ekrem hicretten sonraki bu ilk Aşure gününde Yahudilerin oruç tuttuklarını görünce bunun sebebini sormuş Yahudiler de "*Allah bu günde Musa ve Beni İsrail'i düşmanlarından kurtardı. Bu sebeple Musa o gün oruç tuttu.*" şeklinde cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Râsul-i Ekrem "*Biz Musa'ya sizden daha yakınız*" diyerek o gün oruç tutmuş ve ashabına da tutmalarını emretmiştir.⁸⁰ Rasûlullah'ın Aşure günü Medine'nin etrafına ulak göndererek yetişkin olsun çocuk olsun herkesin oruç tutmasını ilan etmesi hatta oruca niyet etmeyip yemek yiyenlerin dahi akşama kadar oruçlarını tamamlamalarını emretmesi de hicrî ikinci senedeki Aşure orucunun tutulması gereken oruçlardan olduğunu göstermektedir.⁸¹ Bu Aşure, Ramazan'ın farz kılındığı hicri ikinci se-

⁷⁷ Cevad Ali, *Mufassal*, VI, 339.

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 357. Rasûl-i Ekrem'in ashabına Aşure orucu tutmalarını söyleyip teşvik ettiği hatta ashabının tutup tutmadığını teftiş ettiğine dair bir rivayet için bkz. Müslim, *Sahih*, (13) Sıyâm, 19.

⁷⁹ Resûl-i Ekrem 12 Rebiulevvel (24 Eylül 622) Cuma günü Medine'ye girmiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 55; Nebî Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevi" md., *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 282. Rasûl-i Ekrem'in Aşure günü Yahudilere tuttıkları orucu sormasının hicri ikinci senedeki Aşure olduğuna dair bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 290-291; İbn Kayyim, *Zâdü'l-Meâd*, II, 66.

⁸⁰ Buhârî, *Sahih*, (30) Savm, 69; Müslim, *Sahih*, (13) Sıyâm, 19; Cevad Ali, *Mufassal*, VI, 339, 341. Bazı rivayetlerde Yahudiler, Nuh'un gemisinin bu günde Cûdi'ye oturması sebebiyle Hz. Nuh'un bu günde oruç tuttuğunu da zikretmektedir. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 397 (8702).

⁸¹ Râsulullah bir adama "İnsanlara ilan et yemek yemiş olan günün geri kalan kısmında oruç tutsun. Herhangi bir şey yemeyen de oruç tutsun. Çünkü bugün Aşure günüdür." demiştir. [Buhârî, *Sahih*, (30) Savm, 69]; Yine Rasûl-i Ekrem bir topluluğa "Bugün (Aşure) oruç tuttunuz mu?" demiş "Hayır" cevabını alınca "Günün geri kalan kısmını oruçlu geçirin ve onu kaza edin" buyurmuştur. [Ebu Davud, *Sünen*, (8) Sıyam, 66]; Rasûlullah Aşure günü sabahı, Medine'nin etrafındaki Ensar köylerine bir adam gönderip şöyle ilan etmesini emretmiştir: "Kim bu sabah oruca niyetlendiyse, orucunu tamamlasın, Kim de bir şeyler yediyse, günün geri kalanını oruçlu olarak geçirsin, Bundan sonra bu günde oruç tutacağız ve küçük çocuklarımıza da oruç tutturacağız. Mescide gideceğiz, onlara yünden oyuncak yapacağız, yemek için ağladıklarında bu oyuncakları onlara vereceğiz, iftar oluncaya kadar bu sürecek." [Buhârî, *a.e.*, (30) Savm, 47]; Rasûlullah Aşure günü bir topluluğa "Sizden bugün yemek yiyen var mı?" deyince onlar "bizden oruç tutan da var tutmayan da" demişlerdir. Bunun üzerine "Yiyenler, günün geri kalanını oruçlu geçirsinler ve Ehl-i Aruz (Medine'nin etrafındakiler)'a haber gönderin onlar da günün geri kalanını oruçlu geçirsinler" buyurmuştur [Nesâî, *Sünen*, (22) Sıyam, 65. Ayrıca bkz. Buhârî, *a.e.*, (30) Savm, 21]. İbn Hacer, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Hanefiler Aşure orucunun Ramazandan evvel farz olduğu kanaatinde idirler. Bkz. Ali Hatib, *Sıyâm mine'l-Bidâye hatta'l-İslâm*, s. 145. Râsul-i Ekrem'in Aşure günü oruç tutulmasına dair vahiy aldığına dair bkz. Kurtubî, *Müfhim*, III, 195.

neden evvel farz olarak eda edilen yegâne Aşure'dir.⁸² Ramazan farz kılın-
dığında ise Rasûl-i Ekrem "Aşure Allah'ın günlerinden bir gündür. Dileyen o
günde oruç tutsun, dileyen tutmasın" buyurarak Müslümanları Aşure günü
oruç tutma hususunda serbest bırakmıştır.⁸³ Kendisi ise geride kalan seneye
keffaret olmasını umarak Aşure orucunu ömrünün sonuna kadar tutmaya
devam etmiştir.⁸⁴

Hicrî 1. Sene										Hicrî 2. Sene														
Muharrem	Safer	Rabiulevvel	Rabiulahir	Cemaziyevvel	Cemaziyelahir	Receb	Şaban	Ramazan	Şevval	Zilkade	Zilhicce	Muharrem	Safer	Rabiulevvel	Rabiulahir	Cemaziyevvel	Cemaziyelahir	Receb	Şaban	Ramazan	Şevval	Zilkade	Zilhicce	
Mekke																								
Dönemi																								
Hicret		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17						
							→				Aşure									Bakara 185 (Bakara 187) ↑				

Rasûl-i Ekrem Medine'ye hicretten sonra her aydan üç gün oruç tutma-
ya başlamış ve bunu hicrî ikinci senenin Ramazan ayına kadar on yedi ay
devam ettirmiştir.⁸⁵ Rasûlullah'ın Ramazan orucunun farz kılınmasından
sonra da ashabına tutmalarını tavsiye ettiği bu üç günlük orucu, her ayın üç
günü oruç tutan Hz. İbrahim'e ittibâen tutmuş olduğu söylenebilir.⁸⁶

Bakara 183. ve 184. ayetteki *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ifadesinin, Ramazan orucu farz
kılınmadan önce her ayda tutulan üç günlük oruca işaret ettiği de zikre-
dilmektedir. İbn Abbas ve İbn Mesûd (v. 32) Bakara 183. ayette bahsedilen
orucun her aydan üç gün oruç olduğunu, bunun sonradan Ramazan oru-

⁸² Ali Hatib, *a.e.*, s. 147.

⁸³ Müslim, *Sahih*, (13) Sıyâm, 19.

⁸⁴ Müslim, *a.e.*, (13) Sıyâm, 36.

⁸⁵ İbn Ebî Hâtim'in, Muâz b. Cebel'e aitmiş gibi aktardığı bu bilginin, Ahmed b. Hanbel'de zikredilen aynı rivayetten anlaşıldığı kadarıyla, rivayet senesinde yer alan Yezid b. Hârûn'a ait olduğu görülmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 207-209; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, I, 304 (Bu nüshada zikredilen تسعة şeklindeki icâmın muhakkik hatası olduğu anlaşılmaktadır). Bunu, Ebû Davud'un Sünen'inde yer alan diğer bir varyantta, zikri geçen bilginin yer almaması da desteklemektedir. Bkz. Ebû Davud, *Sünen*, (2) Salât, 28. Suyûtî de Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Taberî, İbnü'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Hâkim ve Beyhakî'nin eserlerinde yer verdikleri bu rivayetleri cem ederek aktarmakta ve zikri geçen bu ilave bilgiyi zikretmemektedir. Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 171-172.

⁸⁶ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458), *el-Câmiu li Şuabi'l-İmân*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003, V, 370; İbn Kesir İsmâil b. Ömer (v. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cezire, Dâru Hicr, 1997, I, 180; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, VI, 442.

cuyla nesh edildiğini ifade etmektedir.⁸⁷ Aynı şekilde Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114) اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ ifadesinin Ramazan ayı olduğuna dair görüşte bulunanları, ayın bu şekilde isimlendirilmediğini ifade ederek eleştirmekte, 183. ve 184. ayetlerde bahsedilen orucun her aydan üç gün oruç olduğu ve Ramazan ayı orucunun bu oruçtan sonra farz kılındığını beyan etmektedir.⁸⁸ Dahhâk da, Hz. Nuh'tan bu yana tüm ümmetlerin her aydan üç gün orucu yatsıya kadar tuttuklarını ve Bakara 183'ün bu üç günlük orucu ifade ettiğini zikreder.⁸⁹ Mâtürîdî ise Ramazan orucundan sarahaten bahseden Bakara 185. ayet ile 183-184'ün farklı oruçlardan bahsetmesi gerektiğini, 185. ayette tekrar eden وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ifadesine bağlamaktadır.⁹⁰

Burada Katâde'nin oldukça farklı bir görüşünü zikretmekte fayda görüyoruz. O, 183. ayetteki müşabehetin, tüm ümmetlere Ramazan orucunun farz kılınmasından evvel her aydan üç gün orucun farz kılınması şeklinde izlenen bir metodu ifade ettiği kanaatinde.⁹¹ Bu ifadeden Katâde'nin 184. ayetteki اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ terkîbi ile her ayda tutulan üç gün orucun kastedildiği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 183. ayetteki *siyâm* ile Ramazan orucunun kastedildiğini ifade etmesi, onun 183. ve 184. ayetlerin üç günlük orucun farz kılınmasından sonra indiği kanaatinde olduğunu göstermektedir.⁹² Bu kanaat, Bakara 183. ayetin inmesine yaşlılığı sebebiyle oruç tutamayan Abdüleşheloğullarından Lebîd el-Ensârî'nin sebep olduğuna dair Mukâtil'in zikrettiği bilgi ile de örtüşmektedir.⁹³ Bu durum Bakara 183-184'ün *Ulûmu'l-Kur'ân*'in ما تأخر نزوله عن حكمه “Nüzûlü Hükmünden Sonra Olan Ayetler” başlığına kısmen dâhil olduğunu göstermektedir.⁹⁴

Her ayda tutulan üç günlük orucun muayyen günlerde mi yoksa herhangi üç günde mi tutulduğu hususuna gelince yukarıda zikri geçen rivayetlerde de görüldüğü üzere bu günlerin hangi günler olduğu tayin edilmemiştir. Ancak kaynaklarda zikredilen bazı bilgiler, bu günlerin kamerî ayların 13, 14 ve 15'i olan *eyyâm-ı bîz* (أيام البيض) günleri olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵

Mukâtil Müslümanların Ramazan orucundan evvel Aşure dışında herhangi bir oruç tutmadığını ifade etmektedir.⁹⁶ İbn Ebî Leylâdan gelen

⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 157; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304. Ayrıca bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 253.

⁸⁸ Taberî, *a.e.*, III, 157; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 304, 305-306.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 304. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 27.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 130-131.

⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 155, 158; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304.

⁹² Taberî, *a.e.*, III, 155

⁹³ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160.

⁹⁴ Celâleddîn es-Suyûtî Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, Daru İbn Kesîr, 2002, I, 116-118.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 130; Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhîr*, II, 37.

⁹⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, I, 161.

başka bir rivayet ise Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiğinde farz olarak değil, nafile olarak her aydan üç gün orucu Müslümanlara emrettiğini zikretmektedir.⁹⁷ Taberî de *أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ* ile Ramazan'dan başka bir orucun kastedildiği sonra da bunun Ramazan orucuyla nesh edildiğine dair hüccet değerinde bir haberin gelmediğini ifade ederek Ramazandan önce muhtelif oruçların farz kılındığına dair yorumlara karşı çıkmaktadır.⁹⁸

b. Orucun Günlük Süresi

Orucun birim süresinin *fecri-i sâdık* ile *lejl* arasındaki zaman dilimi olduğunu ifade eden ve oruç tutulan günün gecesinde eşlerle ilişkiye girilmesine izin veren Bakara 187. ayet indirilene kadar, Müslümanların bir dönem, önceki şariat(lar)ı kaynak alarak oruçlarını edâ ettikleri bilinmektedir.⁹⁹ Buna göre *ilk oruç* döneminde oruca, *fecri*den değil *ışâu'l-âhire* (العِشَاءُ الْآخِرَةُ) veya *ateme* (الْعَتَمَةُ) denen yatsı namazı vaktinden başlanmaktaydı. Sahur yemeğinin bulunmadığı bu oruçta, kişi yatsı namazını kıldığında yahut da iftar vakti girdikten sonra uyuduğunda, ertesi günün akşamına kadar yeme-içme ve eşyle cinsel münasebette bulunması yasaktı.¹⁰⁰ Bu oruç Hz. Ömer, K'ab b. Malik ve Sırma b. Malik¹⁰¹'in de aralarında bulunduğu kırk kadar sahâbînin, oruca dair muhtelif zafiyetler göstermeleri sonucu Bakara 187. ayetle tadil edilmiş ve orucun son hükümleri açıklanmıştır. Rivayetlere göre; Hz. Ömer'in iftardan sonra uyuyakalan cariyesiyle ilişkiye girmesi ve bunun sonucunda büyük pişmanlık duyması, Kab b. Malik'in benzer bir olay yaşaması ve Sırma b. Malik'in de hanımı kendisine yemek hazırlarken uyuyakalması sebebiyle hiçbir şey yiyemeden ertesi günün orucuna başlaması ve bitkin düşerek bayılması, Bakara 187. ayetinin hicrî ikinci senedeki ilk Ramazan orucunun daha başlarında inmesini intaç etmiştir.¹⁰²

⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 159.

⁹⁸ Taberî, *a.e.*, III, 159-160.

⁹⁹ Yahudiler Yom Kipur'da günlük süresi buna benzeyen bir oruç tutmaktadır. Bkz. Suzan Alalu vd., *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 44-46; Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, s. 177, 209. Süddî ve Mukâtil b. Süleyman Hıristiyanların da böyle bir oruç tuttuklarını zikretmektedir. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160; Taberî, *a.e.*, III, 154, 156. Dahhâk ise Hz. Nuhtan beri tüm ümmetlerin oruçlarının günlük süresinin bu şekilde olduğunu söylemektedir. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304.

¹⁰⁰ Bu bilgi Muâz b. Cebel, İbn Abbâs, İbn Ömer, Kab b. Mâlik, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebî Rebâh, Süddî, Katâde, Said b. Cübeyr, Dahhâk, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Berâ b. Âzib, Muhammed b. Yahyâ, Rebî b. Enes, Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Aliye, Mukatil b. Hayyan ve Atâ el-Horâsânî'den gelmektedir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160; Buhârî, *Sahih*, (30) Savm, 15; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 154, 157-158, 166-167, 233-242, 241; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304, 305, 315-316; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 177. Berâ b. Âzib'den gelen şaz bir rivayette Müslümanların tüm Ramazan boyunca eşleriyle cinsel münasebette bulunmadıkları belirtilmektedir. Buhârî, *a.e.*, (65) Tefsir, 27; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 31. Said b. Cübeyr'in benzer bir ifadesi için bkz. Suyûtî, *a.e.*, II, 177.

¹⁰¹ Kaynaklarda muhtelif isimlerle zikredilen bu sahâbînin isim farklılıkları için bkz. İbn Hacer Ahmed b. Ali (v. 852), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, y.y., t.y., V, 245-252.

¹⁰² Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 154, 156, 233-234, 238-239; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 316; Hibetullâh

Bu bilgiler ışığında, Müslümanların bu orucun edâsında zorlanmalarının, onun yatsıdan akşama olmasından öte, ard arda gelmesi sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Sırma b. Malik örneğinde olduğu gibi, ertesi günde de oruç tutulması zaruriyeti, orucun edasını zorlaştırmaktaydı. Değilse, yatsıdan veya uyuduktan sonra yeni bir oruç ve yasaklarının başlaması anlamsız olurdu. Bu durum, Bakara 187 ayetinden önce Müslümanların tuttuğu orucun, günleri peş peşe gelen bir oruç olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Buna göre; Bakara 183-184'ün Ramazan orucundan önce tutulan her aydan üç gün oruç olduğu rivayeti de dikkate alındığında, orucun farz kılınma seyrine dair aşağıdaki kombinasyonlar söz konusu olabilir:

Bakara 183-185				Bakara (186 ¹⁰³ -)187	
Vakit		Günlük Süre		Vakit	Günlük Süre
Ramazan		Yatsı → Akşam		Ramazan	Fecr → Leyl
Bakara 183-184		Bakara 185		Bakara (186-)-187	
Vakit	Günlük Süre	Vakit	Günlük Süre	Vakit	Günlük Süre
Her Ay Üç Gün	Yatsı → Akşam	Ramazan	Yatsı → Akşam	Ramazan	Fecr → Leyl
Bakara 183-184		Bakara 185-187			
Vakit	Günlük Süre	Vakit		Günlük Süre	
Her Ay Üç Gün	Yatsı → Akşam	Ramazan		Fecr → Leyl	

Muaz b. Cebel, Seleme b. Ekvâ (v. 74), Tâvûs (v. 106), Hasan-ı Basrî, Süddî, Mukâtil b. Hayyân, Rebî b. Enes (v. 139) ve İbn Ebî Leylâ'dan gelen rivayetler değerlendirildiğinde, onların orucun teşriinde ilk tabloda belirtilen bir seyir izlendiği görüşünde oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Dolayısıyla, bu görüşe sahip olanların 184. ayetteki *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* terkinin 185. ayette zikredilen Ramazan orucuna işaret ettiği kanaatinde oldukları söylenebilir.¹⁰⁵

İbn Abbas, İbn Mesud, Katâde, Atâ b. Ebî Rebâh ve Dahhâk ise 184. ayetteki *أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ* ile kastedilenin her aydan üç gün oruç olduğunu, bunun Ramazan orucuyla nesh edildiğini, 187. ayetin de yatsıdan akşama oruç

b. Selâme, *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Mısır, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1967, s. 17.

¹⁰³ Bakara 186. ayetin Ramazan'ı yatsıdan akşama tutmaya güç yetiremeyip zafiyet gösteren bazı ashâb-ı kirâmın tevbe ve niyazda bulunmaları üzerine 187. ayetle beraber nâzil olduğuna dair bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, I, 162-164.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 154, 166-167, 169, 177-178, 233-235, 239-240; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 305, 306, 312.

¹⁰⁵ Bkz. Taberî, *a.e.*, III, 158-159, 162, 166-167; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 304, 305, 306, 312.

tutmakta zorlananlar sebebiyle indirildiği kanaatini taşımakla orucun farzîyetinde ikinci tablodaki sıranın gözetildiğini düşünmektedir.¹⁰⁶

Her ne kadar buna dair bir rivayet bulunmasa da burada zikredilebilecek üçüncü bir seçenek, Bakara 185, 186 ve 187. ayetlerin blok halinde indirildiği ve Bakara 183-184'te ifade edilen orucun her aydan üç gün oruç olduğuna dair muhtemel durumdur. Ancak hemen tüm rivayetlerde Bakara 187 ayetinin Hz. Ömer ve Sırma b. Mâlik'in Ramazan'da yaşadıkları olaydan sonra indirildiği zikredildiğinden, 187. ayet ile 185. ayetin inişi arasında bir süre geçtiği anlaşılmakta ve son tablodaki muhtemel durumun yaşanmış olması mümkün görünmemektedir.¹⁰⁷

2. Fidyeye Muhayyeriyeti

Tefsir ve Hadis kaynaklarındaki bilgiler, Müslümanların oruca alışık olmaları sebebiyle orucun farz kılındığı ilk dönemde oruç tutma yahut bir miskin fidyesi vermek arasında muhayyer bırakıldığını ifade etmektedir. Sahabeden Seleme b. el-Ekvâ ve Muaz b. Cebel Bakara 185. ayet inene kadar Hz. Peygamber zamanında dileyenin oruç tuttuğu, dileyenin de tutmayıp bir miskin fidyesi verdiğine şahitlik ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ İbn Ebî Leylâ da ashab-ı kirâmın oruç tutmada zorlandığını bunun üzerine kendilerine oruç tutmayıp fidye verebileceklerine dair ruhsat tanındığını sahabeden dinlediğini haber vermektedir.¹⁰⁹

Orucun ilk dönemindeki fidye verme ruhsatını, Bakara 184. ayetteki *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٍ مِسْكِينٍ* “Oruca takat bul(up da oruç tutmay)anların, tutmadıkları oruca bedel olarak bir miskin doyurması gerekir.” kısmı ifade etmektedir.¹¹⁰ Ayette zikri geçen *الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ* ifadesi *tâkati olanlar* (المطيقين) anlamına gelip “oruç tutmaya güç yetirenler” kastedilmektedir.¹¹¹ Hadislerde de kelimenin bu manada kullanıldığı görülmektedir.¹¹² *يُطِيقُونَهُ* kelimesindeki

¹⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 155, 157, 158, 238-239; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304, 305. Ayrıca bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 253. İbn Abbas'ın 183. ayetin Ramazan orucunu ifade ettiğine dair farklı bir görüşü için bkz. Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, II, 176.

¹⁰⁷ Katâde Bakara 187'nin hicri ikinci senenin Şaban ayında farz kılınan Ramazan orucunun başlarında indirildiğini zikretmektedir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 238-239.

¹⁰⁸ Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 39; Taberî, *a.e.*, III, 161, 165-166; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 312. İbn Abbas ve İbn Ömer'in fidye ruhsatının mevcudiyetine dair benzer ifadeleri için bkz. Buhârî, *a.y.*; Taberî, *a.e.*, III, 165.

¹⁰⁹ Buhârî, *a.e.*, (30) Savm, 39.

¹¹⁰ Bu ayetteki bir gün oruç tutma ile bir miskin doyurma arasındaki muâdelet, zıhar keffâreti [Mücâdele (58), 3-4] ve ihramlı iken kasten avlanan kişiye verilecek cezada [Mâide (5), 95] (Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII, 206) da görülmektedir.

¹¹¹ Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî (v. 538), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, Riyad, Mektebetü'l-Ubeykân, 1998, I, 380; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, II, 58.

¹¹² *خُذُوا مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ اللَّهَ لَنْ يَمَلَّ حَتَّى تَمَلُّوا* “Tâkatinizin/gücünüzün yettiği amelleri yapmaya devam ediniz. Allah usanmaz da siz usanırsınız.” Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 52; Müslim, *Sahîh*, (13) Siyam, 34.

هو zamiri ise الصيام kelimesine râcidir.¹¹³ İbn Abbas ve İkrime ayeti يُطَوَّقُونَهُ şeklinde okuyarak külfet, ıstırap ve cefa çekme manası vermektedir. Buna göre ayet oruç tutmada zorlananları ifade etmektedir.¹¹⁴

Fidye kelimesinin kökü “harcaacağı şey karşılığında bir insanı beladan koruma” manasına gelmektedir.¹¹⁵ Hadîd sûresi 15. ayette münafık ve kâfirlerden kıyamet gününde herhangi bir fidye yani “kendilerini cehennemden koruyacak bir bedel”in alınmayacağı وَلَا مِنْ فَالْيَوْمِ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلَا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مَا وَأَكُمْ النَّارُ *“Bugün artık ne sizden ne de kâfirlerden bedel kabul edilir, varacağımız yer ateştir.”* şeklinde ifade edilmiştir. Hacc veya umreye niyetlenmekle birlikte engellenme sebebiyle bu ibadetleri ifa edemeyenlerin bir hedyi (Mina’ya) göndermeleri ve bu hedy mahalline ulaşmadan tıraş olmaları gerektiğini bildiren ayette, hastalık yahut başındaki bir eza sebebiyle hedy mahalline ulaşmadan tıraş olmak zorunda kalanlara oruç, sadaka ve nüsük nevinden bir fidye gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁶ Buradan hareketle ibadetlerde fidye “bir ibadetin vaktinde yapılmaması karşılığında ödenecek bedel” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla وَعَلَى الَّذِينَ يُطَبِّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ ayetinin anlamı “Oruca güç yetirip de oruç tutmayanlara, orucu terk etmesinin fidyesi olarak tutmadığı her gün için bir miskini doyurması gerekir” şeklinde olmaktadır.¹¹⁷

Dahhâk’ın fidye muhayyeriyetinin seyrine dair İbn Abbas menşeli görüşü şu şekildedir:

“Oruç farz kılındı. Kişi yatsı namazını kılınca diğer günün aynı vaktine kadar yeme-içme ve cimâ kendisine haram olmaktadır. Sonra وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتَمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ ayeti ile yeme-içmenin ve cimânın tüm gece boyunca helal kılındığı *son oruç* indi. *İlk oruçta* fidye vardı ve seferî olsun mukim olsun bir miskini doyuran kişi oruç tutmuyordu. Ancak Allah *son oruçta* وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ

¹¹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 178. Taberî zamirin طعام kelimesini ifade ettiği ve يطبقون الطعام manasına geldiğini ifade edenlerin yanlış bir tevیل yaptığını belirtmektedir. Taberî, *a.e.*, III, 180.

¹¹⁴ Suyûtî, *Dürru’l-Mensûr*, II, 182-183. Rağıb *tâkat* kelimesini “bir insanın meşakkatle yapabileceği miktarın adı” şeklinde tarif etmiş ve بِهِ لَا تُحْمَلُنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ (Bakara, 286) ayetinin manasının “bize, hakkında kudretimiz olmayan şeyi yüklemek” demek değil de “bize taşınması zor gelecek şeyi yüklemek” olduğunu ifade etmiştir. Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât*, II, 407.

¹¹⁵ Rağıb el-İsfahânî, *a.e.*, II, 484.

¹¹⁶ وَأَتَمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِفُوا بِرُءُوسِكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهَ أَدَى مِنْ رَأْسِهِ فِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ Bakara (2), 196.

¹¹⁷ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 112; Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 252. Hasan-ı Basrî’nin de ayeti benzer bir şekilde tefsiri için bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 163. Mukâtil b. Süleyman’ın tefsiri ise şu şekildedir: “Oruca takati olup da hasta veya misafir olmayanlar dilerse oruç tutar dilerse oruç tutmayıp bir miskini doyurma fidyesi verir” Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160-161.

عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ ayetinden sonra fidyeyi zikretmedi. Dolayısıyla *son oruç* fidyeyi nesh etmiş oldu.¹¹⁸

Ayetteki يُطِيقُونَهُ ifadesinin herhangi bir kaydı içermeyip oruca takati olan herkesi kapsadığına dair rivayetlerin yanında sadece yaşlı kişilerin oruç ile fidye arasında muhayyer bırakıldığına dair kanaatler de bulunmaktadır. Söz gelimi İbn Şihab ez-Zührî (v. 124) Bakara 185. ayet inip fidye muhayyeriyeti kaldırılınca kadar oruç tutmaya gücü yeten sıhhatli, hasta yahut seferî olan kişilerin oruç tutmayıp fidye verebildiğini ifade etmektedir.¹¹⁹ Şabî, fidye vermeye ruhsat tanıyan ayetin herkese şamil olması sebebiyle ilk dönemlerde zenginlerin fidye verdikleri, orucun ise fakirlere kaldığına dair bir bilgi zikretmektedir.¹²⁰ Alkame (v. 62), Abîde es-Selmânî (v. 72), İbn Ömer, Seleme b. el-Ekvâ, Dahhak, Hasan-ı Basrî, İbn Ebî Leyla da benzer kanaattedir.¹²¹ Öte yandan İbn Abbas, İkrime (v. 105), Katade ve Rebî b. Enes fidye ruhsatı tanınanların çok yaşlı olmakla birlikte oruç tutmaya gücü yetenler olduğunu belirtmektedir.¹²² Onların bu görüşe gitmeleri İbn Abbas'ın ayeti يُطِيقُونَهُ şeklinde okuyarak külfet, ıstırap ve cefa çekme manası vermesine istinad etmektedir. Hatta İkrime ayetin يُطِيقُونَهُ şeklinde okunması durumunda zaten oruç tutabilen kişiyi ifade edeceğini eklemektedir.¹²³ İbn Ebî Leylâ ise muhayyeriyetin oruç tutmakta zorlananlar için indirildiğine dair ashab-ı kirâm'dan aktarımda bulunmaktadır.¹²⁴

B. Son Oruç Dönemi: Nihâî Hükümleriyle Ramazan Orucu

Müslümanlara farz kılınan orucun vakti, günlük süresi ve fidye muhayyeriyetinin kaldırılmasına dair inen yeni düzenlemeler *son oruç* dönemini teşkil etmektedir. Bu dönem Bakara 183-184. ayette zikredilen her ayda üç gün oruç ve Aşure orucunun kaldırılmasıyla başlamaktadır. 185. ayetin ilk kısmındaki فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *“Sizden Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun.”* ifadesi Müslümanların Ramazan ayını oruçlu geçirmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Rasûlullah da Ramazan orucunun evvelki tüm

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 165, 166-167; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîr*, I, 307-308.

¹¹⁹ Taberî, *a.e.*, III, 164-165. Atâ b. Ebî Rebâh'ın benzer ifadesi için bkz. *a.e.*, III, 164

¹²⁰ Taberî, *a.e.*, III, 166; Suyûtî, *Dürru'l-Mensûr*, II, 180.

¹²¹ Taberî, *a.e.*, III, 162-167, 178; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîr*, I, 307-308, 312.

¹²² Taberî, *a.e.*, III, 164-171; İbn Ebi Hâtim, *a.e.*, I, 307; Suyûtî, *Dürru'l-Mensûr*, II, 180, 182-183. İbrahim en-Neha'nin benzer bir görüşü için bkz. Taberî, *a.e.*, III, 162. İbn Abbas, hamile veya emzikli bir kadın görünce, ona “sen, ‘oruca takat getiremeyen kişi’ (الذى لا يطيقه) konumundasın. Oruç tutmadığın her gün için bir miskin doyurman gerekir. Böylece, oruçlarını kaza etmen de gerekmez.” derdi. Taberî, *a.e.*, III, 170, 171. İbn Ömer, hükmün hamile ve emziren anneler hakkında devam ettiği kanaatindedir. Taberî, *a.e.*, III, 170; İbn Ebi Hâtim, *a.e.*, I, 307.

¹²³ Suyûtî, *Dürru'l-Mensûr*, II, 182-183

¹²⁴ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîr*, I, 306.

oruçların vücûbiyyetini kaldırdığını ifade etmektedir. 183 ve 184. ayetteki oruç vaktinin Ramazan olduğu kanaatine göre ise 185 ve 187. ayetler sadece ilk dönem orucundaki fidye muhayyeriyetini kaldırmış ve günlük süresini düzenlemiştir. Her iki ihtimalde de fidye muhayyeriyeti 185. ayette zikri geçen ifade ile kaldırılmış, yatsıdan akşama tutulan orucun günlük süresi ise Bakara 187. ayet ile düzenlenmiştir.

Mukâtil b. Süleyman'ın Bakara 183-184. ayetin iniş sebebini Abdüleş-heloğullarından Lebîd el-Ensârî'nin yaşlılığından sebep oruç tutmaya güç yetirememesi şeklinde zikretmesi, Müslümanları oruçla mükellef kılan hükmün ayetlerin nüzulünden evvel geldiğini göstermektedir.¹²⁵ Böyle bir durum söz konusu olsun ya da olmasın 183 ve 184. ayetlerin ne zaman indiği ve Bakara 185. ayetle bu ayetler arasında ne kadar bir süre geçtiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Ramazan'dan önceki oruçların ve fidye muhayyeriyetinin kaldırılması hicrî ikinci senenin Şaban ayında Bakara 185. ayetin indirilmesiyle gerçekleşmiştir. Orucun günlük süresinin *fecr-i sadıktan akşama* olacak şekilde düzenlenmesinin, hicrî ikinci senedeki Ramazan'ın başlarında olduğuna dair Katâde'nin rivayeti de Bakara 187 ile 185 arasında çok kısa bir süre geçtiğini göstermektedir.¹²⁶

1. Her Ayda Üç Gün Oruç ve Aşure'nin Neshi

Hız. Peygamber'in hicretten itibaren on yedi ay tuttuğu her aydan üç gün oruç, Ramazan orucunun farz kılınmasıyla kaldırılmıştır.¹²⁷ Rasûl-i Ekrem'in Ramazan orucunun tüm oruçların vücûbiyyetini kaldırdığına dair ifadesi de Ramazan'ın önceki oruçlara ilaveten tutulması gerektiğine dair bir istifhamı izale etmektedir.¹²⁸ Katade'ye göre Allah her ümmete Ramazan orucunu farz kılarken önce onlara her aydan üç gün orucu farz kılmıştır. Buna göre Müslümanların bir süre tuttıkları her aydan üç gün orucun bir geçiş dönemi uygulaması olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹

Ramazan farz kılındıktan sonra da Rasûlullah'ın her ayda üç gün oruç tutmaya devam ettiği ve ashabına da bu yönde tavsiyede bulunduğu

¹²⁵ Mukatil b. Süleyman, *Tefsir*, I, 160.

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 238-239. Bakara 186-187. ayetin sebeb-i nüzulünün de bu bilgiyi desteklediği ifade edilebilir. Mukâtil, *Tefsir*, I, 162-164.

¹²⁷ Taberî, *a.e.*, III, 157, 158; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, I, 304. Ayrıca bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, I, 253; Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 130-131; İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v. 597), *Nevâsihu'l-Kur'an*, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2003, II, 235.

¹²⁸ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v. 458), *es-Sünenü'l-Kebîr*, Kahire, Merkezü Hecr, 2011, XIX, 255. Rasûl-i Ekrem'in Ramazan dışında farz olan herhangi bir orucun bulunmadığına yönelik açıklamaları da bu bağlamda zikredilebilir. Bkz. Buhârî, *Sahîh*, (3) İlim, 34.

¹²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 155, 158; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, I, 304. Dahhâk'ın bunu teyid eden bir rivayeti için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 304. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 27.

bilinmektedir.¹³⁰ Rasûl-i Ekrem her haseneye on sevap verileceğinden hareketle, her ay üç gün oruç tutanın ayın tamamını oruçlu geçirmiş gibi olacağını¹³¹ ayrıca bu orucun insanın içindeki öfke, taşkınlık ve vesveseyi gidereceğini haber vermiştir.¹³² O, bu üç günlük orucun kamerî ayın 13, 14 ve 15'i olan *eyyâm-ı bîze* denk getirilmesini tavsiye ediyor¹³³ kendisi de mukim olsun seferî olsun her *eyyâm-ı bîzde* oruç tutuyordu.¹³⁴ Yine her ayda bir Perşembe ve iki Pazartesi¹³⁵ ile bir Pazartesi ve iki Perşembe olarak da üç gün oruç tuttuğu aktarılmaktadır.¹³⁶ Bunlarla birlikte Hz. Aişe Râsûl-i Ekrem'in bu orucu ayın herhangi üç gününde tuttuğunu da bildirmektedir.¹³⁷

Aşure orucuna gelince Rasûlullah'ın bîsetten önce ve sonra Mekke döneminde tuttuğu bilinen bu orucu Medine'ye hicretinin onuncu ayı olan Muharrem'de ashabına emrettiği bilinmektedir. Bu günde Medine'nin etrafına ulak göndererek oruç tutmalarını ilan etmesi, oruca niyetlenmeyenlerin dahi akşama kadar oruçlarını tamamlamaları hatta kaza etmelerini emretmesi, Aşure orucunu Hz. Musa'ya ittibâen tutan Yahudilerden öğrenmesinden çok, Rasûl-i Ekrem'in buna dair bir vahiy aldığına işaret etmektedir.¹³⁸ Hz. Peygamber Ramazan farz kılınıncı "*Aşure Allah'ın günlerinden bir gündür. Dileyen o günde oruç tutsun, dileyen tutmasın*" buyurarak Müslümanları bu günde oruç tutma hususunda serbest bırakmıştır.¹³⁹ Kendisi ise geride kalan seneye keffaret olmasını umarak Aşure orucunu

¹³⁰ Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 60; Müslim, *Sahîh*, (6) Salatü'l-Müsafirîn, 13; Muhammed b. İsa et-Tirmizî (v. 279), *Sünen*, Riyad, Mektebe-tü'l-Maarif, t.y., (6) Savm, 54; Nesâî, *Sünen*, (22) Sıyam, 81; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 494, 495.

¹³¹ Tirmizî, *a.e.*, (6) Savm, 54; Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 76. Ayrıca bkz. Müslim, *a.e.*, (13) Sıyam, 36; Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 82. Her hasenenin on katıyla karşılınması hakkında bkz. Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 82; İbn Mâce Muhammed b. Yezîd (v. 273), *Sünen*, Riyad, Mektebetü'l-Maarif, t.y., (7) Sıyam, 29. Öte yandan kudsî bir hadis-i şerifte "*Her hasene ondan yedi yüze kadar bir karşılık alır. Oruç benim içindir onun karşılığını ben vereceğim*" buyurulmaktadır. Tirmizî, *a.e.*, (6) Savm, 55.

¹³² Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 75; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 504. Hadiste zikredilen *veharu's-sadr* terkibinin göğüsteki hile, vesvese, kin, öfke, düşmanlık, gazab gibi manalara geldiğine dair bkz. İbnü'l-Esir Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, 1421 h., حر, md. s. 962.

¹³³ Tirmizî, *Sünen*, (6) Savm, 54; Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 84; Ahmed b. Hanbel, *a.e.*, XV, 500, 526.

¹³⁴ Ebû Davud, *Sünen*, (8) Sıyam, 68; Tirmizî, *a.e.*, (6) Savm, 41; Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 70; İbn Kayyim, *Zâdü'l-Meâd*, II, 61-62.

¹³⁵ Ebu Davud, *a.e.*, (8) Sıyam, 69. Ayrıca bkz. Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 83.

¹³⁶ Nesâî, *a.e.*, (22) Sıyam, 83. Rasûl-i Ekrem nafîle olarak tuttuğu oruçlarını Pazartesi gününe denk getirmesini, o günde doğması, peygamber olarak gönderilmesi ve Kur'an'ın o günde indirilmesi ile açıklamaktadır [Müslim, *Sahîh*, (13) Sıyam, 36]. Başka bir hadiste de amellerin Pazartesi ve Perşembe günü arz edildiğini ve amelinin kendisi oruçluysen arz edilmesini istediğini ifade etmektedir. Tirmizî, *Sünen*, (6) Savm, 44.

¹³⁷ Müslim, *a.e.*, (13) Sıyam, 36; Ebû Davud, *Sünen*, (8) Sıyam, 70; Tirmizî, *a.e.*, (6) Savm, 54; İbn Mâce, *Sünen*, (7) Sıyam, 29.

¹³⁸ Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 21, 47, 69; Müslim, *a.e.*, (13) Sıyam, 19; Ebu Davud, *a.e.*, (8) Sıyam, 66; Nesâî, *Sünen*, (22) Sıyam, 65; Cevad Ali, *Mufasssal*, VI, 339, 341. Rasûl-i Ekrem'in Ramazan orucunun önceki oruçları kaldırdığına dair ifadesi de evvelki oruçların, tutulması farz olan dolayısıyla alınan vahyin icabı olarak eda edilen oruçlar olduğunu gösteren delillerdendir. Beyhakî, *Sünenü'l-Kebîr*, XIX, 255.

¹³⁹ Müslim, *Sahîh*, (13) Sıyam, 19.

tutmaya ihtimam göstermiş, sadece Aşure günü oruç tutarak Yahudilere benzemek hususunda kendisine yöneltilen bir soru üzerine “O zaman önümüzdeki sene dokuzuncu gün tutarız inşallah” demiş ancak ömrü vefa etmemiştir.¹⁴⁰

Rasûl-i Ekrem edâsına devam ettiği Aşure ve her aydan üç günlük orucu ilk oruç dönemindeki gibi yatsıdan akşama tutmamıştır. Bazen iki oruç arasında muvâsale yapar ancak zorluğundan dolayı ashabına bunu tavsiye etmezdi. Sebebi sorulduğunda da “Ben sehre kadar visal yapıyorum Rab-bim bana yediriyor ve içiriyor” derdi. Ashab-ı kirâmdan visal yapmakta istekli olanlara da iftarlarını en geç sehre kadar ertelemelerini böylece sahur yemeği yemeyerek muvâsale yapan Ehl-i kitaba muhalefet etmeleri gerektiğini bildirmiştir.¹⁴¹

2. Fidyeye Muhayyeriyetinin Neshi

Orucun ilk dönemini teşkil eden *ilk oruçta* alışık olmamaları sebebiyle Müslümanlar oruç tutmak ve miskin doyurmak arasında muhayyer bırakılmıştır.¹⁴² Buna Bakara 184. ayetin وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ “Oruca takat bul(up da oruç tutmay)anların, tutmadıkları oruca bedel olarak bir miskin doyurması gerekir.” kısmı ve ilgili rivayetler işaret etmektedir.¹⁴³

Ayetteki يُطِيقُونَهُ ifadesinin oruca takati olan herkesi kapsadığı rivayetlerine ilaveten yaşlı kişileri ifade ettiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Alkame, Abîde es-Selmânî, İbn Ömer, Seleme b. el-Ekvâ, Şabî, Dahhak, Hasan-ı Basri, İbn Şihab ez-Zührî ve İbn Ebî Leyla hasta olsun sağlıklı olsun, seferi olsun mukim olsun muhayyeriyetin herkesi kapsadığı kanaatindedir.¹⁴⁴ Buna mukabil İbn Abbas, İkrime, Katade ve Rebî b. Enes fidye ruhsatı tayanınanların çok yaşlı olmakla birlikte oruç tutmaya gücü yetenler olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Müslim, *a.e.*, (13) Sıyâm, 20, 36; Ebû Davud, *Sünen*, (8) Sıyâm, 65; İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-Usûl*, VI, 312-315.

¹⁴¹ Buhârî, *a.e.*, (30) Savm, 20; Müslim, *Sahîh*, (13) Sıyâm, 9; Ebû Davud, *Sünen*, (8) Sıyâm, 24; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 319; Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, II, 289, 290. Müslümanların iftarda da acele ederek Yahudi ve Hıristiyanlara muhalefet etmeleri gerektiği hadisi de aynı bağlamda okunabilir. Ebû Davud, *Sünen*, (8) Sıyâm, 20.

¹⁴² İbrahim b. Ömer el-Bikâî (v. 885), *Nazmu'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, Kahire, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y., III, 49.

¹⁴³ Bkz. Bu makale “Fidyeye Muhayyeriyeti” başlığı.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 162-167, 178; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 307-308, 312; Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, II, 180. Atâ b. Ebî Rebâh'ın benzer ifadesi için bkz. Taberî, *a.e.*, III, 164

¹⁴⁵ Taberî, *a.e.*, III, 164-171; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307; Suyûtî, *a.e.*, II, 180, 182-183. İbrahim en-Nehaî'nin benzer bir görüşü için bkz. Taberî, *a.e.*, III, 162. İbn Abbas, hamile veya emzikli bir kadın görünce, ona “sen, ‘oruca takat getiremeyen kişi’ (الذى لا يطيقه) konumundasın. Oruç tutmadığın her gün için bir miskin doyurman gerekir. Böylece, oruçlarını kaza etmen de gerekmez.” derdi. Taberî, *a.e.*, III, 170, 171. İbn Ömer, hükmün hamile ve emziren anneler hakkında devam ettiği kanaatinde-

Müfessirler Müslümanların ilk dönemde oruç tutma yahut fidye verme ruhsatına sahip olduklarını belirtseler de bu ruhsatın hangi ayetle nesh edildiği hususunda iki gruba ayrılmaktadırlar. Bunlardan ilki, zikri geçen ayetin hemen devamındaki وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ “Oruç tutmanız sizin için hayır(lı) dır” ifadesi ile nesh edildiğini savunanlardır. Ferra ayeti “oruç tutmanız (miskin doyurmaktan) hayırlıdır” şeklinde tefsir etmiş ve fidye ruhsatının bu ayet ile nesh edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁶ Zeccâc (v. 311) da fidye ruhsatının bu ayet ile nesh edildiğine katılmakla birlikte ayetin “oruç tutmak, fidye ve iftardan hayırlıdır” şeklinde manalandırılmasının uygun olamayacağını kaydetmektedir. Aksi halde aralarında kurulacak tafdüliyyet ilişkisi, kişiyi her iki seçeneğin de tercih edilebileceği vehmine götürecektir.¹⁴⁷ Lakin ayetin bu kısmının, Müslümanları oruç tutma ve miskin doyurma arasında muhayyer bırakan kısımdan hemen sonra gelmesinin, fidye muhayyeriyetini kaldırmasından çok Müslümanları oruç tutmaya teşvik ettiği kanaati daha isabetli görünmektedir.¹⁴⁸

Alkame, Abîde es-Selmânî, İbn Ömer, Seleme b. el-Ekvâ, İbrahim en-Nehaî (v. 96), Şabî, İbn Şihab ez-Zührî gibi diğerleri ise fidye ruhsatının Bakara 185'teki فَصَمَّ شَهْرًا مِنْكُمْ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ فَلْيَصُمْهُ¹⁴⁹ kısmı ile nesh edildiği kanaatindedir. Gerek ilk grup gerekse ikinci gruptakilerin Bakara 184. ayetin ilk kısmının, son kısmından ve 185. ayetten bir müddet önce indiği kanaatini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda 185. ayetteki شَهْرًا رَمَضَانَ terkibinin merfu olarak okunması mübtedâ olmasından kaynaklanmaktadır (haberi: الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ). Zira شَهْرًا kelimesinin الصَّيَامِ'in bedeli olması ve أَيَّامًا kelimesinin bedeli olarak mahzûf bir mübtedânın (هي) haberi olması gibi durumlarda 184. ayetle birlikte indiği düşünülmüş olacaktır. شَهْرًا kelimesinin mansub olarak okunması durumunda ise başına صوموا şeklinde bir emir fiilin takdiri dikkate alınmış olmalıdır. Aksi halde أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ terkibinin bedeli ve Zemahşerî (v. 538)'nin zikrettiği gibi وَأَنْ تَصُومُوا'nun mefulü olması durumlarında 184. ayetle aynı anda inmiş olduklarına dair bir mütalaa söz konusu olacaktır.¹⁵⁰

dir. Taberî, *a.e.*, III, 170; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307.

¹⁴⁶ Ferrâ فَصَمَّ شَهْرًا مِنْكُمْ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ فَلْيَصُمْهُ kısmının da, oruç tutmayıp miskin doyurmanın nesh edildiğine delil teşkil ettiği görüşündedir. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 112, 113.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 253.

¹⁴⁸ Bikâî, *Nazmu'd-Dürrer*, III, 51.

¹⁴⁹ Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 39; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 162-166; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 180. Ayrıca bkz. Nehhâs, *Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 22-24; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam el-Herevî (v. 224), *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ fihi mine'l-Ferâizi ve's-Sünen*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, t.y., s. 42 vd; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, II, 237-241.

¹⁵⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 253; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 383; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 90.

Taberî *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ* ayetinin neshine dair görüşleri aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Ayetin te’viline dair zikri geçen bu sözlerden en doğru olanı, *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ* ayetinin *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ* ayetinin *طَعَامُ مِسْكِينٍ* ayeti ile nesh edildiğini söyleyenlerdir. Zira *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ* هـ, *siyâmı* ifade etmektedir. Böylece mana ‘oruç tutmaya güç yetirip de oruç tutmayanlara bir miskin doyurma fidyesi gerekir’ olmaktadır. Bu da ayetin hükmünün kaldırıldığını gösterir. Müslümanların tamamı, seferî olmayan mukîm, sıhhatli ve Ramazan orucunu tutmaya gücü yeten erkeklerin Ramazanda oruç tutmayıp miskin doyurarak fidye vermesinin caiz olmadığına icmâ etmişlerdir. Bu ayetin mensuh olduğu bilinmektedir. Ayrıca yukarıda Muaz b. Cebel, İbn Ömer ve Seleme b. el-Ekvâdan zikrettiğimiz rivayetler de bunu teyid etmektedir. Onlar Rasûl-i Ekrem döneminde bu ayet indiğinde Ramazanda oruç tutmak böylece fidye vermemek ile oruç tutmamak ve tutmadığı her oruç için bir miskini doyurma fidyesi vermek arasında muhayyer idiler. *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ* ayeti ininceye kadar böyle yapıyorlardı. Bu ayet inince orucun farziyetiyle yükümlü kılındılar ve muhayyeriyet ile fidye iptal oldu.”¹⁵¹

Bakara 185. ayette *وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ* buyurulması ve *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ* kısmından sonra Bakara 184. ayetteki gibi fidyenin zikredilmemesi de ilk oruçta mevcut olan fidye muhayyeriyetinin kaldırılmış olduğunu gösteren delillerdendir. Ayrıca 184. ayette zikredilen *فَمَنْ كَانَ مِنْكُمُ* kısmının, 185. ayette *مِنْكُمُ câr-mecrûru* olmaksızın tekrar zikredilmesi, iki ayetin zikrettiği oruçların birbirinden farklı oruçlar olduğunu göstermektedir. Ayette oruç günlerinin tamamlanmasının zikri (وَلْتَكْمِلُوا الْعِدَّةَ)¹⁵² ile Rasûl-i Ekrem’in “*Ramazan orucunu ruhsat ve hastalık dışında tutmayan kişi, tüm ömrünü oruçlu geçirse onu kaza edemez.*” buyurmuş olması da muhayyeriyetin kaldırıldığını gösteren diğer delillerdir.¹⁵³

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ kısmının nesh yani -ilk dönemlerdeki anlamıyla- takyide uğramış olduğu kanaatinde olanlara göre bu ayetin hükmü halihazırda bazı kişiler için devam etmektedir. Söz gelimi Hz. Ali (v. 40), Muaz b. Cebel, İbrahim en-Nehâî, Dahhak, Tavus, Ata b. Ebî Rebâh ve Abdullah b. Ebî Yezîd fidyenin oruç tutmaya güç yetiremeyen yaşlı kimseler için devam ettiği kanaatindedir.¹⁵⁴ İbn Şihab ez-Zührî buna şiddetli susuz-

¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 178.

¹⁵² Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 130-131. Ayrıca bkz. Taberî, *a.e.*, III, 166-167

¹⁵³ Tirmizî, *Sünen*, (6) Savm, 27.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 161-162, 164-165, 173-178.

luk çekenler gibi orucu tamamlamaya güç yetiremeyenleri eklemiştir¹⁵⁵, Süddî ise zikredilenlerin tamamına açlık sebebiyle ağrı çeken ve kronik hastalığı bulunanları ilâve etmiştir.¹⁵⁶ İbn Abbas, İkrime, Katade ve Rebî b. Enes oruç tutmaya güç yetiremeyen çok yaşlı kişiler ile çocukları hakkında endişe etmeleri durumunda hamile ve emzikli kadınlar için de hükmün devam ettiğini belirtmektedir.¹⁵⁷ Onların bu görüşe gitmeleri İbn Abbas'ın ayeti *يُطَوَّقُونَهُ* şeklinde okuyarak külfet, ıstırap ve cefa çekme manası vermesine istinad etmektedir. Hatta İkrime ayetin *يُطَبِّقُونَهُ* şeklinde okunması durumunda zaten oruç tutabilen kişiyi ifade edeceğini bu sebeple diğer okuyuşun tercih edilmesi gerektiğini eklemektedir.¹⁵⁸ Taberî, bu okuyuşun Müslümanların Mushaflarına uygun olmaması ve diğer okuyuşun asırlarca Müslümanların onayından geçmesi sebebiyle şaz sözlere dayanan *يُطَوَّقُونَهُ* şeklinde bir okumanın caiz olmayacağı görüşündedir.¹⁵⁹ Mâtürîdî de zorlanan ve takat getiremeyen manasına gelen *يُطَوَّقُونَهُ* kıraatinin, ayetin devamında oruç tutmaya teşvik eden *وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ* kısmı ile örtüşmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁶⁰

Bu kişilere göre ayetin tamamen neshi söz konusu olmayıp hükmü bazı kişiler için devam etmektedir. Dolayısıyla bu kanaatte olanların ayetin nesh edilmiş olduğunu ifade etmeleri hükmünün tamamen kalktığını kastetmiş olduklarını göstermemektedir. Zira ilk dönem müfessirleri neshi tahsîs, tebyîn gibi anlamlarda kullanabilmektedirler.¹⁶¹

3. Yatsıdan Akşama Kadar Olan Orucun Neshi

İlk oruç döneminde oruç yasakları yatsı namazının kılınması yahut akşamdan sonra uyuması ile başlamakta ertesi günün aynı vaktine kadar de-

¹⁵⁵ Taberî, *a.e.*, III, 164-165. Atâ b. Ebî Rebâh'in benzer ifadesi için bkz. *a.e.*, III, 164

¹⁵⁶ Taberî, *a.e.*, III, 169-170. Kronik hastaların ayetin manasına dahil olduğunu Mücahid de dile getirmektedir. Taberî, *a.e.*, III, 174-175; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 308. Hasan-ı Basrî, Mücahid, İbrahim en-Nehâî, İmam Şafîi ve Ahmed b. Hanbel hamilelerin oruçlarını bozup fidye vermeleri ancak sıhhate kavuştuklarında kaza etmeleri gerektiğini söylemiştir. Taberî, *a.e.*, III, 176; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 308.

¹⁵⁷ Taberî, *a.e.*, III, 164-171; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 180, 182-183. İbrahim en-Nehâî ve Said b. Müseyyeb (v. 94)'in benzer bir görüşü için bkz. Taberî, *a.e.*, III, 162, 171. İbn Ebî Leylâ ise muhayyeriyetin ilk dönemde oruç tutmakta zorlanan ve oruçla hastalığı ağırlaşan kişileri kapsadığına dair isim zikretmeden ashab-ı kirâmdan aktarımda bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 306. İbn Abbas, hamile veya emzikli bir kadın görünce, ona "sen, 'oruca takat getiremeyen kişi' (الذى لا يطيقه) konumundasın. Oruç tutmadığın her gün için bir miskin doyurman gerekir. Böylece, oruçlarını kaza etmen de gerekmez." derdi. Mücahid de bu şekilde hüküm vermektedir. Taberî, *a.e.*, III, 170, 171, 176. İbn Ömer, hükmün hamile ve emziren anneler hakkında devam ettiği kanaatindedir. Taberî, *a.e.*, III, 170; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307.

¹⁵⁸ Taberî, *a.e.*, III, 161, 164-169, 172-174, 176; Suyûtî, *a.e.*, II, 180, 182-183. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307. Said b. Cübeyr, Mücahid, Ata ve Hz. Aişe'nin ayeti aynı şekilde okudukları mervidir. Taberî, *a.e.*, III, 173-174.

¹⁵⁹ Taberî, *a.e.*, III, 161, 180.

¹⁶⁰ Mâtürîdî, *Tevîlât*, I, 135, 136.

¹⁶¹ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Medîne, Dâru'l-Vefâ, 1987, I, 70-73. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 493.

vam etmekteydi.¹⁶² Bu oruç Hz. Ömer, K'ab b. Malik ve Sırma b. Malik'in de aralarında bulunduğu kırk kadar sahâbînin, oruca dair muhtelif zafiyetler göstermeleri sonucu Bakara 187. ayetle tadîl edilmiş ve *son orucun* günlük süresi açıklanmıştır.¹⁶³ Bununla birlikte 187. ayetteki *عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ* kısmında zikredilen *ihtiyân*ın ashab-ı kirâmın haram vakitte eşleriyle ilişkiye girme ve yeme-içmeye dair taşıdıkları istek anlamına geldiği zikredilmekte dolayısıyla ayetin yasağın çiğnendiğini değil çiğneneceğini ifade ettiği de belirtilmektedir.¹⁶⁴ Bakara 187. ayet Ramazan orucunun tutulmaya başlandığı hicrî ikinci senedeki Ramazan ayının başlarında indirilerek¹⁶⁵ geçmiş şeriatların hükmüne göre yatsıdan akşama oruç tutulmasını ifade eden Bakara 183'teki hüküm düzenlenmiştir.¹⁶⁶ Buna göre aynı ayetteki *وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ* kısım ile *أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّغَيْثُ إِلَى نِسَائِكُمْ* kısmı, orucun yeni günlük süresini ve yasaklarını tavsîf eden ifadelerdir. Önceleri yatsıdan akşama tutulan oruç artık *fecr-i sadıktan akşama* kadar tutulacaktı. Ayetteki *أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّغَيْثُ إِلَى نِسَائِكُمْ* kısmı da oruç gecelerinde eşlerle cinsel münasebetin evvelden haram olduğuna işaret etmektedir.¹⁶⁷ Yine ayetteki *فَالْفَنِّ* ifadesi haram olan bir şeyin artık helal olduğunu göstermektedir.¹⁶⁸

Sonuç

Farsça'dan dilimize geçen *oruç* kelimesi Arapça kaynaklarda *siyâm* ve *savm* olarak geçmektedir. Lakin Kur'ân-ı Kerîm s^av^em^e kökünün mastarları olan bu iki kelimeyi farklı ibadetleri ifade etmek için kullanmıştır. Buna göre *savm*, konuşmayarak eda edilen bir ibadetin adı iken; *siyâm* yeme-içme ve cinsî münasebetten belirli vakitlerde uzak durularak yerine getirilen bir

¹⁶² Mukâtil, *Tefsîr*, I, 160; Buhârî, *Sahîh*, (30) Savm, 15; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 154, 157-158, 166-167, 233-242, 241; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 304, 305, 315-316; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, II, 177. Berâ b. Âzîb'den gelen şaz bir rivayette Ramazan orucunun ilk döneminde Müslümanların Ramazan ayı boyunca eşleriyle cinsel münâsebette bulunmadıkları, bu durumun Bakara 187. ayet inene kadar devam ettiği belirtilmektedir. Buhârî, *a.e.*, (65) Tefsir, 27; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 31. Said b. Cübeyr'den aktarılan benzer bir ifade için bkz. Suyûtî, *a.e.*, II, 177.

¹⁶³ Bkz. Taberî, *a.e.*, III, 154, 156, 233-234; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 316; Hibetullah b. Selâme, *Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 17.

¹⁶⁴ Taberî, *a.e.*, III, 233; Râğîb el-İsfahânî, *Müfredât*, I, 217; Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhît*, II, 56.

¹⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 238-239. Bu bilgiyi destekleyebilecek bir sebep-i nüzül rivayeti için bkz. Mukatîl, *Tefsîr*, I, 162-164.

¹⁶⁶ Taberî, *a.e.*, III, 165, 166-167; İbn Ebî Hâtim, *a.e.*, I, 307-308; Hibetullah b. Selâme, *a.e.*, s. 18; Nehhâs, *Nâsîh ve'l-Mensûh*, s. 24-25; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, II, 231 vd.

¹⁶⁷ Ali Hatib, *Siyâm mine'l-Bidâye hatta'l-İslâm*, s. 152. Bu tahrîmiyyet, Bakara 187. ayetin *وَلَا تَبَاشَرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَلَاكُمْ فِي الْمَسَاجِدِ* "Mescitlerde itikafta olduğunuz zamanlarda eşlerinizle cinsî münâsebette bulunmayın" kısmı gereğince oruç tutmaya bağlı olmaksızın itikâf günlerinin gündüzü ve gecesi için devam etmektedir.

¹⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmî'l-Kur'ân*, III, 192. *الْفَنِّ* kelimesinin benzer bir kullanımı için bkz. Enfâl (8), 66.

ibadeti karşılamaktadır. Susma orucunun *savm* olarak ifade edilmesi yahut yeme-içmeden uzak durularak eda edilen ibadetin Kur'ân'ın herhangi bir yerinde *savm* olarak zikredilmemesi, keffaret olarak tutulacak oruçların eda keyfiyetindeki karışıklığın önüne geçmiştir.

Rasûl-i Ekrem'e indirilmiş olan şeriatten evvel de oruç ibadetinin genellikle perhiz ve riyazat şekilleriyle uygulandığı bilinmektedir. Kaynaklar Hz. Musa'nın otuz yahut kırk güne varan bir orucu eda ettiğini bildirseler de *Tanah*'ta emredilen yegâne oruç Yahudi takviminin ilk ayı olan *Tişri* ayının onuncu gününde tutulan *Yom Kipur* (kefaret günü) orucudur. Yatsı vaktinden diğer günün aynı vaktine kadar tutulan bu oruçta yeme-içme ve cimâ yasağına ilaveten yıkanma ve deri giyme yasağı da bulunmaktadır.

Hıristiyanlıkta da *Carem* denilen ve *Paskalya* bayramı öncesinde kırk gün kadar tutulan bir oruç bulunmaktadır. Hz. İsa'nın kırk gün peş peşe tuttuğu bir oruca ittibâen eda edilen *Carem*, muhtelif kilise müntesiplerinin edasına önem verdikleri bir oruçtur. Günlük süresi *Yom Kipur* orucuna benzese de oruç yasakları bakımından perhize benzer bir eda keyfiyetini haizdir. *Carem*'i tutan kişi sair zamanda yediği yemeklerinde kısıntıya gider ve bazı yiyecekleri tüketmekten kaçınır. *Carem* kişinin muhtelif yeme-içme zevklerinden kısıntıya gitmesi, ibadetlerini edaya özen göstermesi yahut muhtaçlara yardım etmesi şeklinde de eda edilebilir.

Yahudilerin, günlük vakit ve edâ keyfiyeti; Hıristiyanların ise gün adedi bakımından oruçlarını kısmen muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bakımdan orucun önceki ümmetlere de farz kılındığını bildiren Bakara 183. ayet Yahudi ve Hıristiyanların oruçlarını asli hüviyetiyle eda etmediklerine göndermede bulunmakta ve Hz. Peygamber'in ümmetinin orucu hakkıyla eda etmesinin umulduğunu ifade etmektedir.

Oruç Müslümanlara farz kılınmadan evvel Mekke döneminde Araplarca da bilinmekteydi. Yahudi ve Hıristiyanlarla ictimâî münasebetleri bulunan Mekke müşrikleri, işlemiş oldukları bir günaha keffaret olması gayesiyle *Yom Kipur*'un Arap takvimindeki karşılığı olan *Aşure* gününde oruç tutarlardı. Rasûl-i Ekrem de bi'setten önce ve sonra *Aşure* orucunu tutmuş hicret akabinde de ashabına emretmiştir.

Oruçla ilgili ilk indirildiği anlaşılan Bakara 183-184. ayetler orucun ilk dönemindeki uygulanmasını yani *ilk orucu* tarif etmektedir. Rivayetler bu dönemde Müslümanların tuttuğu orucun günlük süresinin Yahudi yahut Hıristiyanların oruçlarının günlük süresine benzer olduğunu haber vermektedir. Bu bakımdan Müslümanlara farz kılınan oruç ile öncekilerin

oruçlarının benzeşme yönünün, orucun günlük süresinde olduğuna dair yorumların tarihi gerçeklikle örtüştüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca Müslümanların evvelden oruç tecrübelerinin bulunmaması sebebiyle bir miskin doyurmak yahut oruç tutmak arasında muhayyer bırakıldıkları da bu ayet grubunda ifade edilmektedir.

İlk oruç döneminde Müslümanlara farz kılınan orucun Ramazan yahut her ayda tutulan üç gün oruç ile Aşure olduğuna dair de muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Rasûl-i Ekrem her aydan üç gün orucu, Medîne'ye hicretinden Ramazan orucunun farz kılındığı hicrî ikinci senenin Şaban ayına kadar toplam on yedi ay tutmuştur. Kaynaklar Hz. İbrahim'in bu şekilde bir oruç tuttuğunu zikretmektedir. Yahudi ve Hıristiyanların her ayda tuttukları üç günlük bir oruç bilinmediğine göre Rasûl-i Ekrem'in bu orucu Hz. İbrahim'e ittibâen tuttuğu söylenebilir. On yedi ay boyunca tutulan bu oruç bir bakıma Müslümanları Ramazan orucuna hazırlamak gibi bir görev de icra etmiştir. Rasûl-i Ekrem'in Ramazan farz kılındıktan sonra da her aydan üç gün oruç ile Aşure orucunu mütemadiyen tutması ve ashabına da şiddetle tavsiye etmesi -Rasûlullah'ın, hükmünde değişikliğe gidilen eski ibadetleri nafîle olarak devam ettirmesinden hareketle- bu oruçların Ramazan orucundan evvel tutulması gereken oruçlar olduğu kanaatini uyanıdılmaktadır. Ayrıca Ramazan orucunun öncesindeki tüm oruçları nesh ettiğini ifade eden hadis-i şerifler de Ramazan orucundan evvel tutulması gereken oruçların olduğunu göstermektedir.

Rasûlullah'ın Medine'ye hicretten sonra Aşure günü ulak göndererek yetişkin olsun çocuk olsun herkese oruç tutma emri vermesi, Aşure olduğunu unutarak oruca niyetlenmeyip yemek yiyenlerin akşama kadar oruçlarını tamamlamalarını ve kaza etmelerini emretmesi, hicretle Ramazan orucunun farz kılınması arasındaki tek Aşure gününün oruçlu geçirilmesine dair bir hükmün varlığını göstermektedir. Aşure orucunun Ramazan'ın farz kılınmasından sonra dileyenin tutacağı dileyenin tutmayacağı bir oruç olarak ifade edilmesi de Aşure'nin Ramazan orucundan evvel herkesin tutması gereken bir oruç olduğunu akla getirmektedir.

Fidye muhayyeriyeti ile birlikte yatsıdan akşama tutulan oruç, daha sonra bu muhayyeriyetin kaldırılmasıyla birlikte yine yatsıdan akşama tutulan bir Ramazan orucu şekline kavuşmuştur. Muhayyeriyeti kaldıran ifadenin 184. ayetin son kısmı yahut 185. ayetin ilk kısmı olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak oruç tutmanın hayırlı olduğunu bildiren 184. ayetin son kısmındaki ifadenin muhayyeriyeti bildiren kısımdan he-

men sonra gelmesi ve orucu fidyeye tafdîl etmesine dair içerdiği mana göz önünde bulundurularak, muhayyeriyetin Bakara 185. ayet ile kaldırıldığı söylenebilir. Ayrıca 184. ayetteki hasta ve yolcuların oruçlarını diğer günlerde tutmasını emreden ayetin 185. ayette de benzer şekilde zikredildikten sonra fidye muhayyeriyetinin tekrar edilmemiş olması da muhayyeriyetin Bakara 185 ile kaldırıldığını göstermektedir.

Ramazan günlerinde yatsıdan akşam vaktine kadar süren bir orucun tutulmasında Müslümanların zafiyet gösterdiklerinin zikriyle başlayan Bakara 187. ayet, orucun yeni günlük süresinin *fecr-i sadıktan* güneşin batmasına kadar olduğunu ifade etmiş ve bunun dışındaki sürelerde yeme-içme ve cinsî münasebette bulunmaya müsaade etmiştir. Orucun günlük süresinin yatsıdan akşama olması ve Müslümanlara oruç tutma yerine fidye verme ruhsatının tanınması orucun ilk dönemini (ilk oruç) oluştururken; fidye muhayyeriyetinin kaldırılması ve orucun günlük süresinin *fecr-i sadıktan* akşama olacak şekilde düzenlenmesi orucun son dönemine (son oruç) ait uygulamalardır.

Orucun ilk dönemindeki fidye muhayyeriyetinden bahseden ayetlerin Mushaf'ta yer almasının hikmeti, İslâm'la sonradan müşerref olup oruç tecrübesi bulunmayanlara bir uygulama seçeneği sunmak olabilir. Öte yandan muhayyeriyetten bahseden kısmın, oruç tutamamakla birlikte ömrünün kalan kısmında tutamadığı oruçlarını kaza edemeyecek olan pîrifâniler ile kronik hastalığı bulunanlara fidyeyi gerekli kıldığına dair yorumlar da bulunmaktadır.

Kaynakça

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd: *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 1364 h.
- AHMED b. Hanbel (v. 241): *el-Müsned*, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 1995.
- ALALU, Suzan vd.: *Yahudilikte Kavram ve Değerler: Dinsel Bayramlar-Dinsel Kavramlar-Dinsel Gereçler*, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 1996.
- ALÎ HATÎB: *es-Sıyâm mine'l-Bidâye hatta'l-İslâm*, Kahire, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, t.y.
- ÂLÛSÎ, Mahmûd b. Abdillâh (v. 1270/1854): *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükrî b. Abdillâh (v. 1924 m.): *Bülûğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvâli'l-Arab*, tsh. Muhammed Behçet el-Eserî, 2. Baskı, y.y., t.y.

- ATEŞ, Ali Osman: “İslâm Orucunun Menşei ile İlgili Olarak Hz. Peygamber Hakkındaki Bazı İddiaların Tetkiki”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 1992, cilt: XXVIII, sayı: 3, s. 95-118.
- AYVERDİ, İlhan: *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2006.
- BEYHAKÎ, Ahmed b. Hüseyin (v. 458): *el-Câmiu li Şuabi'l-Îmân*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- _____ *es-Sünenü'l-Kebîr*, Kahire, Merkezü Hecr, 2011.
- BİKÂÎ, İbrahim b. Ömer (v. 885), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, Kahire, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, t.y.
- BOZKURT, Nebî ve Mustafa Sabri Küçükaşçı: “Mescid-i Nebevî” md., *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIX, 281-290.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (v. 256): *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 2002.
- CEVAD ALİ (v. 1987): *el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, y.y., Câmiatü Bağdât, 1993.
- CEZERÎ, Abdurrahman (v. 1941 m.): *Fıkhu alâ Mezâhibi'l-Erbâa*, Kahire, Dâru'l-Hadis, 2004.
- CİLÂCI, Osman: *İlâhi Dinlerde Oruç Hac ve Kurban*, İzmir, Akyol Neşriyat, 1980.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî (v. 275): *Sünenü Ebî Dâvûd*, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, t.y.
- EBÛ HAYYAN, Muhammed b. Yusuf (v. 745): *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellam el-Herevî (v. 224): *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Azîz ve mâ fîhi mine'l-Ferâizi ve's-Sünen*, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, t.y.
- ERBAŞ, Ali: *Hiristiyanlıkta İbadet*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2003.
- ERDEM, Sargon: “Bayram” md., *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, 257-259.
- EZRAKÎ, Muhammed b. Abdullah (v. 250): *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fîhâ mine'l-Âsâr*, y.y., Mektebetü'l-Esedî, 2003.
- FERRÂ, Yahyâ b. Ziyâd (v. 207): *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- HALÎFE b. Hayyât (v. 240): *Târih*, Riyad, Dâru Tîbe, 1985.
- HÂZİN, Ali b. Muhammed (v. 741): *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzil*, y.y., 1317 (h.).
- HİBETULLÂH b. Selâme, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Mısır, Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1967.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (v. 1973): *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Dâru't-Tûnusiyye, 1984.

- İBN EBÎ HÂTİM, Abdurrahman b. Muhammed (v. 327), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İBN FÂRÎS, Ahmed (v. 395): *Mucemu Mekâyisi'l-Luğa*, y.y., Dâru'l-Fikr, 1979.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali (v. 852): *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y., t.y.
 _____ *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad, 2001.
- İBN KAYYİM el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr (v. 751): *Zâdü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İBN KESÎR, İsmâil b. Ömer (v. 774): *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cezîre, Dâru Hicr, 1997.
 _____ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Dâru Tîbe, 1999.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd (v. 273): *Sünen*, Riyad, Mektebetü'l-Maarif, t.y.
- İBN SA'D, Muhammed b. Sa'd (v. 230): *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v. 597): *Nevâsihu'l-Kur'ân*, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2003.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed (v. 606): *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl*, y.y., Mektebetü'l-Halvânî, 1969.
 _____ *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, 1421 h.
- KESKİNÖZ, İlhan: *Hristiyanlıkta Oruç*, İstanbul, Türk Dünyası Presbiteryen Kilisesi, 2002.
- KURTUBÎ, Ahmed b. Ömer (v. 656): *el-Müfhim li mâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1996.
- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (v. 671): *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyinu limâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- KÜÇÜK, Abdurrahman: "İbâdet" md. (İslâm Öncesi Dinlerde İbadet), *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, 235-240.
- MÂTÜRÎDÎ, Muhammed b. Muhammed (v. 333): *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed (v. 450): *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- MUKÂTİL b. Süleyman (v. 150): *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Beyrut, Müessesetü't-Tarîhi'l-Arabî, 2002.
- MÜSLİM b. el-Haccâc (v. 261): *Sahîhu Müslim*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 2003.
- NEHHÂS, Muhammed b. Ahmed Ebû Cafer (v. 338): *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, y.y., el-Mektebetü'l-Allâmiyye, 1938.

- NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb (v. 303): *Sünenü'n-Nesâî*, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 1417 h.
- OLGUN, Tahir: *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.
- ÖZEN, Adem: *Yahudilikte İbadet*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2001.
- PRINCE, Derek: *Oruç: Hıristiyanlıkta Bir Yaklaşım*, trc.: Hande Taylan, İstanbul, Müjde Yayıncılık, 1995.
- RÂĞİB ISFAHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed (h. V. asrın ilk çeyreği): *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, y.y., Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, t.y.
- RÂZÎ, Muhammed b. Ömer (v. 606): *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, 1981.
- REŞİD RIZÂ, Muhammed (v. 1335 m.): *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire, Dâru'l-Menâr, 1947.
- SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed (v. 375): *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- SOYSALDI, H. Mehmet: *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- SUYÛTÎ, Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911): *ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Kahire, Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2003.
- _____ *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, Daru İbn Kesîr, 2002.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (v. 310): *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y., Dâru Hicr, t.y.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa (v. 279): *Sünen*, Riyad, Mektebe-tü'l-Maarif, t.y.
- ZECCÂC, İbrâhim b. es-Seri (v. 311): *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- ZEMAŞERÎ, Mahmûd b. Ömer (v. 538): *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*, Riyad, Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- ZEYD, Mustafa: *en-Nesh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Medîne, Dâru'l-Vefâ, 1987.
- ZUHAYLÎ, Vehbe: *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, terc. Dr. Ahmet Efe vd., İstanbul, Risâle Yayınları, 1994.